تیۆر و ڕێبازەکانی زمان

وەرگێڕانی

پ.ی.د.نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو

چاپی یەکەم / ٢٠١٦

* ناوی کتێب: تیۆر و ڕێبازەکانی زمان

* نووسینی:ئیبراهیم خەلیل

* وەرگێڕانی: پ.ی.د.نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو

* تایپیست: کۆچەر ئەنوەر نایف

* دیزاینی بەرگ: خەلیل مام هیدایەت

* دیزاینی ناوەوە: نووسەر

* نۆرەی چاپ: یەکەم / ٢٠١٦

* شوێنی چاپ: چاپخانەی ڕۆژهەڵات/ هەولێر

* تیراژ: ١٠٠٠ دانە

* نرخ: (٥٠٠٠) دینار

* لە بەڕێوەبەرایەتی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی( )ی ساڵی ٢٠١٦ی پێدراوە.

مافی لە چاپدانەوەی بۆ وەرگێڕ پارێزراوە

AWER
Nawandi Awer
ناوەندی ئاوێر
بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە
٠٧٥٠٤٢٠٩٤٩٥

لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی ئاوێر

ژمارە(٢٩٨)

ناوەرۆک

پێشەکی..٥
تیۆرەکانی زمان..............................٧
سۆسێر و تیۆری زمان.........................١٠
١. زمان..١٥
٢. دوانەی زمان و ئاخاوتن....................١٨
٣. ناوەوە و دەرەوە...............................٢١
٤. پەیوەندییە پێکهاتەییەکان (ستوونی و ئاسۆیی)............٢٥
٥. پەیوەندی نێوان هێما و هێمابۆکراو.............٢٦
پراگ و تیۆری گەیاندن..........................٣٢
١. لە گۆشەی قسەکەرەوە..........................٣٣
٢. لە گۆشەی گوێگرەوە............................٣٤
٣. لە گۆشەی ئەرکەوە..............................٣٥
ئاراستەی پەیوەستبوون(گلۆسماتیک).............٤٣
قوتابخانەی لەندەن، تیۆری دەوروبەر.............٤٩
قوتابخانەی ئەمەریکی: تیۆری جۆراوجۆر ٥٨
تیۆری زمانەوانی لای چۆمسکی.....................٧٠
١. توانست و چالاکی.................................٧١
٢. وەرگرتنی زمان....................................٧٣

٣. بونیادی قووڵ و بونیادی ڕووکەش........................٧٤
٤. ڕێزمانی گشتی و ڕێزمانی تایبەتی.........................٧٦
٥. ڕێزمانی گوێزانەوە..٧٨
ڕێبازەکانی توێژینەوە لە زماندا..................................٨٠
ڕێبازی وەسفی...٨٠
ڕێبازی مێژوویی..٩٦
ڕێبازی بەراوردکاری..١٠٥
ڕێبازی بەرانبەری..١١٤
ڕێبازی ستاندارد – پێوەریی.....................................١٢١
ڕێبازی ئاماریی..١٣٢
ڕێبازی کارەکی(پراکتیکی)......................................١٣٧
ڕێبازی عەرەبە دێرینەکان لە زمانەوانییەکاندا..............١٤٢
سەرچاوەکان...١٥٨

پێشەکی

لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان لە سەدەی نۆزدەهەم و بیستەمدا گۆڕانکارییەکی گەورەیان بەخۆیەوە بینی، بەتایبەتی دوای بڵاوبوونەوەی هەریەک لە کتێبەکانی (کۆرسێ لەبارەی زمانەوانی گشتی)ی سۆسێر و (ڕۆنانە سینتاکسییەکان)ی چۆمسکی، کە بەڕاستی شۆڕشێکی گەورەیان لە بواری زمانەوانیدا بەرپاکرد و تا ئێستا ئەم شۆڕشە بەردەوامە. ئەمە وای لە توێژەران کرد، دەیەها کتێب و لێکۆڵینەوە لەسەر زمانەوانی نوێ ئەنجام بدەن، بۆ ئەوەی خوێنەران لە گۆڕانکارییەکانی بواری زمانەوانی ئاشنا بکەن.

ئەم کتێبەی ئێمە بەشێکە لە کتێبی (مدخل الى علم اللغة)ی (ئیبراهیم خەلیل)، کە بەهۆیەوە ئێمە تەنیا دوو بەشی گرنگی کتێبەکەمان وەرگرتووە، یەکێکیان لەبارەی تیۆرەکانی زمانە هەر لە سۆسێرەوە تا دەگات بە چۆمسکی، بەشەکەی تریان لەسەر ڕێبازەکانی زمانە. ئامانجیشمان لە دەرکردنی ئەم کتێبە، زیاتر خزمەتکردن و دەوڵەمەندکردنی زمانی کوردییە لە وشە و زاراوە و دەستەواژە نوێیەکانی زمانەوانی، ئەمە لە لایەک و لە

لایەکی تریشەوە زیاتر دەوڵەمەندکردنی کتێبخانەی کوردییمانە، کە بەداخەوە بە دەست کەمی و هەژاری سەرچاوەی زمانەوانی دەناڵێنێت. بۆیە هیوادارین بە وەرگێڕانی ئەم کتێبە توانیبێتمان خزمەتێک بە زمانی کوردیمان بگەیەنین و هیواخوازین لە کەموکووڕیی و هەڵەکان ئاگادارمان بکەنەوە.

وەرگێڕ

تیۆری زمان
قوتابخانەکان و ئاراستەکان

زمـانەوانی وەکـو زاراوەیەک لە زمـانی عەرەبیـدا (علـم اللغـة) بەکاردەهێنرێت، بەرانبـەر زاراوەی (Linguisties) لە زمـــانی ئینگلیزیـــدا، هەنـــدێک لە زانایـــانی عەرەب ئەم زاراوە ئینگلیزیەیـان بـۆ (زانسـتی زمـان) و (زمـانەوانی گشـتی) و (زماننـاسـی) و (زمانـەوانی) و (زمانییەکـان) وەرگێـڕاوە[١]. بەڵام کێشـەکە لە نـاو و ناولێنـانەکە نیـیە، بەڵکـو کێشـە لە چەمـکەکەدایە و چەمـکەکە گـرنگە بە لامـانەوە، زمـانەوانی بە هەر چ شـتێک گوزارشـتیان لـێ بکرێـت، لە ئەنجامـدا ئەم چەمکـانە بەدەسـتەوە دەدەن: ئەنجامـدانی تـوێژینەوەیەکی زانسـتی بـۆ زمـان لە ڕووی زمـانەوانییەکەیەوە، واتە تـوێژینەوەیەکی سـەربەخۆ کە بە زانسـتەکانی دیکەوە نەلکێنرێت[٢]. ئەم دەربـڕینە لە سـاڵی (١٨٣٣)دا پەیـدابوو، پـێش ئەوەش دەربڕینێکـی دیـکەی بـۆ

١- فوزي الشايب، محاضرات في اللسانيات، وزارة الثقافة، عمان، ط١، ١٩٩٩، ص ١١.

٢- ديفد كرستال، التعريف بعلم اللغة، ترجمة حلمي خليل، دار المعرفة الجامعية الاسكندرية، ط٢، ١٩٩٣، ص ١٧.

بەکـــاردەهێنرا، کە (فیلۆلـــۆجی) (Philology) بـــوو، کە هەنـدێکیان بـۆ (فیقهـی زمـان) وەریـانگێڕاوە[١]، زاراوەی (فیلۆلۆجی)ش لە چەند خاڵێکدا جیاوازی لەگەڵ زمانەوانیدا هەیە، لەوانە بۆ نموونە: فیلۆلۆجی زیاتر گرنگی بە زمانە نووسراو دەدات، وەک لە گرنگیدانی بە زمانی (درکێندراو) و (زارەکـــی)، هەروەهـــا گرنگـــی بە دەقە ئەدەبیـــیە دێرینەکانیش دەدات، ئەمەش وا دەکات وەسفکردنی زمان لەلایەن فیلۆلۆجییـەوە وەسـفێکی بابەتیـانە و ورد نەبێـت، چونکە ئەم دەقانە تەنها بەشێکی بچووک و سنووورداری زمـانن، کە لە زمـــانی (ئەدەبـــی)دا بەرجەســـتە دەبـــن، فیلولـۆجی تەنهـا لەو ڕووەوە گرنگـی بە زمـان دەدات، کە زمـانی پەتـی و زمـانی نـاپەتی لەیەک جـودا بکـاتەوە، نەک زانین و توێژینەوەی ئەو ڕێگانـەی کە زمـان دەیـانگرێتەبەر لە ئەداکردنـی ئەو ئەرکـانەی ئـەنجامیان دەدات، فیلۆلـۆجی بە خـۆی مێژووییە، چـونکە لە زمـانە کۆنەکـان تێڕادەمێنـێ، ئەویـش لەڕێگـەی لێکـۆڵینەوە لە دەقە ئەدەبیـیە شـاکار و باڵاکـان، زۆرجـاریش تەنهـا لە بـواری یەک زمـان ئەو کـارە ئەنجـام دەدات و گـوێ بە زمانەکـانی دی نـادات، بەڵام زمـانەوانی ئەم شـتانەی هەمـوو وەلانـاوە، هەرچەنـدە

١- فوزي الشايب، محاضرات في اللسانيات، ص ١٤.

ئەمانەی وتمان چەند زانیارییەکی کەڵکەبووی بەسوودن لە بواری لێکدانەوەی زمانەکان و چۆنێتی پێشڤەچوونیان، کە ئەو زانیارییە کەڵکەبووانە دەکرێ لە بواری زمانەوانی بەراوردکاریی و زمانەوانی بەرانبەری سوودیان لێ وەربگیرێت. زمانەوانی زانستێکی وەسفییە و پێوانەیی نییە، ئێستاییە و مێژوویی نییە و پشت بە زمانی درکێندراو و زارەکی دەبەستێت و تەنها لە زمانی نووسراو ناکۆڵێتەوە، هەروەها گرنگی بە زۆربەی زۆری زمانەکان دەدات و تەنها لە ڕووبەرێکی زمانەوانی ناکۆڵێتەوە، جا بەگوێرەی ئەم چەمکە، سەرهەڵدانی زمانەوانی بۆ (فێردیناند دی سۆسێر) دەگەڕێتەوە، کە پەرتووکێکی بە ناوی (کۆرسێ دەربارەی زمانەوانی گشتی) نووسی و لە ساڵی (١٩١٦)دا بڵاوکرایەوە[١].

---

[١]- ئەم پەرتووکە چەندەها جار وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبی، ئێمە پشتمان بە وەرگێڕانەکەی (یوئێل یوسف عەزیز) بەست، کە (مالیک مەتلەبی) پێداچوونەوەی کردووە، لە بڵاوکراوەکانی (بیت الموصل للنشر)، چاپی یەکەم، ١٩٨٨.

سۆسێر و تیۆری زمان

فێردیناند دی سۆسێر له خانەوادەیەکدا چاوی به دونیا هەڵهێنا، که هەموو زانا و دانا و هونەرمەندبوون، له کاتی خوێندنی له زانکۆدا گرنگییەکی زۆری به زمانه کۆن و دێرینەکان دەدا، وەکو زمانی گریکی و لاتینی و سانسکریتی، سانسکریتی لای هیندییه کۆنەکان به زمانێکی پیرۆز هەژمار دەکرا، له ساڵی (١٨٨٦) چووه ئەڵمانیا و له شاری (لایبزگ) نیشتەجێ بوو و پەیوەندی به کۆلێژی ئەدەبیاتەوه کرد و به چڕی دەستی به خوێندنی زمان و ڕێزمان کرد، له ڕاستیشدا ئەم کۆلێژەی (لایبزگ) نوێبوونەوەیەکی بەرچاوی له توێژینەوەی زماندا بەخۆیەوه بینی و چەندەها توێژینەوەی دەربارەی دەنگ و وشەسازی تیادا پێشکەشکرا، جگه له ڕێزمانی بەراوردکاری، که خرایه بەرباس و لێکۆڵینەوە، دەشڵێن دی سۆسێر کۆرسی خوێندنی لەو کۆلێژەدا بەسەربردووه. له ساڵی (١٨٧٨)یشدا سێ وتاری نووسی و له ساڵی دوایشدا (١٨٧٩) توێژینەوەیەکی دەربارەی (سەربار) له زمانی سانسکریتی ئامادەکرد، له هەمان ساڵیشدا

لێکۆڵینەوەیەکی لەسەر سیستەمی جووڵە سەرەکییەکان لە زمانەکانی هیندۆ ئەوروپیدا بڵاوکردەوە، دواتر بووە ئەندام لە (کۆمەڵەی زمانەوانی پاریس).

لە ساڵی (١٨٨١)دا سۆسێر هاتەوە بۆ شاری جنێف و لە زانکۆکەیدا دەستی بە وانە وتنەوە کرد، بەڵام ئەو هەمیشە ئاواتی ئەوەبوو لە کۆلیژی (دوفرانس) لە پاریس ببێت بە مامۆستا، ئەمەش کارێکە وای دەخواست، کە ڕەگەزنامەی فەرەنسی بەدەست بێنێت، بەڵام ئەم کارەی بۆ نەڕەخسا، بۆیە زانکۆی (جنێف) ناچاربوو بە وانەبێژێکی تایبەتی زمانی سانسکریتی و هیندۆئەوروپی دایبمەزرێنێت، لە ساڵی (١٨٩٦)یشدا واتە پاش (١٥) ساڵ کارکردن بە شێوەیەکی فەرمی لە خزمەتی زانکۆیی دامەزرێنرا، پاشان لە ساڵی (١٩٠٧) بووە مامۆستای (زمانەوانی گشتی ـ General Linguistics).

دی سۆسێر بە بەردەوامی وتار و توێژینەوەکانی خۆی لە گۆڤار و ڕۆژنامەکاندا بڵاودەکردەوە، بەڵام ناوبانگەکەی لە بواری زمانەوانیدا بە پلە یەک بۆ ئەو وانانە دەگەڕێتەوە، کە لە زانکۆی (جنێف) ساڵانی (١٩٠٧) و (١٩١١) لە سێ کۆرسی خوێندنی جیاوازدا وتبووینەوە، کاتێکیش لە ساڵی (١٩١٣)دا کۆچی دوایی کرد، دوو

قوتابی که لای ئەو دەیانخوێند، بە ناوەکانی (چارلز بالی و ئەلبێرت شیهایی)، هەستان بە کۆکردنەوەی ئەو وانانە و نووسینەوە و لە ساڵی ١٩١٦ لەژێر ناونیشانی (کۆرسێ لە زمانەوانی گشتی) بڵاویانکردەوە[١]. لە سەرەتادا ئەم پەرتووکە هیچ گرنگییەک و بەهایەکی نەبوو، بەڵام پاش ئەوەی بۆ زمانەکانی ڕووسی و ئینگلیزی و ئەڵمانی وەرگێڕدرا، ناوبانگی دەرکرد و گرنگی پێدرا.

بۆچوونەکانی سۆسێر لەم پەرتووکەدا زۆر تازە نەبوون، بەڵکو هەندێکیان لەژێر کاریگەری بۆچوونە تازەکانی ڕێزمانەوانەکانی زانکۆی (لایبزگ)دا نووسیبوو،[٢] هەروەها سۆسێر لەژێر کاریگەری زمانەوانی ئەمەریکی (وتنی)دا بوو، جگە لەوەش بێگومان کارەکانی (بودوان دی کۆرتنی) خوێندبووەوە، بەڵگەشمان

---

[١]- ئەم زانیاریانەمان لەم پەرتووکەی (جوناسان کیلەر)ەوە وەرگرتووە:

Sussure، The Harvester. Press، Britain، ist ed، 1977.

[٢]- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: باریجیتە بارتشت، مناهج علم اللغة من هرمان باول الی نعوم تشومسكي، ترجمة حسن سعيد البحيري، دار المختار، القاهرة، ط١، ٢٠٠٤، ص ٨٦.

ئەوەیە لە وانەکـانی خۆیـدا باسـی (فـۆنیم Phoneme)ی کردووە، کە (یەکەیەکی سیستەمی دەنگ)ە، ئەم قسـەیەش لەژێـر کـاریگەری بیروبۆچوونەکـانی (بـۆدوان)دا کـردووە، هەروەها ئەو قسانەی دەربارەی (تـاکێتی) و (کـۆمەڵایەتی) لە زمانـــدا کردبـــووی و لەژێـــر کـــاریگەری بۆدوانـــدا نووسیبوونی[1]، هەرچی سەبارەت بەو قسانەش دەربارەی هێما زمانەوانییەکان کردبووی، ئەوا لەژێر کاریگەری ئەو نووسینانەدابووە، کە (وتنی) لە پەرتووکێک بـە ناونیشـانی (ژیانی زمان و گەشـەکردنی Life of Language and it's Growth) بـوو، باسـی لێوەکردبوون، ئەم پەرتـووکە بۆ زمانی فەرەنسی وەرگێڕدرابوو و سۆسێریش بە وردی خوێندوبوویەوە و سوودێکی زۆریشی لێبینیبوو، هەروەهـا سۆسـێر ڕوانیبـوویە پۆلێنکارییەکـانی زانـای کۆمەڵناسـی فەرەنسـی (ئیمێـل دۆرکهـایم)، هەروەهـا (سۆسـێر) نـاوی (وتنـــی) لە ســـێ شـــوێنی پەرتوکەکەیـــدا هێنـــابووەوە، ســـەبارەت بە کـــاریگەربوونی بە (دۆرکهـــایم)، لەوکـــاتە بە ڕوونـی دەردەکەوێـت، کە باسـی لە (کۆمەڵایەتیبـوون) و (تاکێتی) لە زماندا دەکات، چونکە زمـان لەسـەر بنەمـایەکی

---

[1]- هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ٨٧.

کۆمەڵایەتی دروست دەبێت، کەچی خودی ئەو زمانە لەسەر بنەمایەکی تاکێتی ئەنجام دەدرێت[1].

ئێستاش باس لەوە دەکەین ئایا ئەو بیروبۆچوونە تازە و نیمچە تازانە چین، کە سۆسێر لەو پەرتووکەی کە بە ناونیشانی (کۆرسێ لەبارەی زمانەوانی گشتی) بڵاوی کردووە و باسی لێوەکردبوون؟

یەکێک لەو پرسانەی لەم پەرتووکەدا وروژاندی، جیاکردنەوەی زمان و زبان، هەروەها جیاکردنەوەی زمان و ئاخاوتنە، لە هەمان کاتیشدا ئاماژەی بەو ڕێبازانە کرد لە توێژینەوەی زماندا بەکاردەهێنرێت، بەشێوەیەک کە هەردوو تێڕوانینی ناوەوە و دەرەوە و وەسفی و پێوانەیی و پەیوەندییەکانی ستوونی و ئاسۆیی، هەروەها پەیوەندی نێوان (هێما و هێمابۆکراو) و سروشتی هێما یان (ئاماژە)ی زمانەوانی لە یەکتر جیابکاتەوە، هەروەها تێبینیش دەکەیت هەموو ئەو پرسانەی باسمانکردن، شتەکان و بەرانبەرەکانیان لەخۆ دەگرن، یان شتەکە (دژ)ەکەیان لەخۆ دەگرن، لەبەر ئەوە ئەم بیروبۆچوونانەی دی سۆسێر بە دەربڕینێکی کورت و پوخت گوزارشتیان

---

[1]- فردناند سوسير، علم اللغة العام، ترجمة يوئيل يوسف عزيز، دار الكتب للطباعة و النشر، الموصل، ط١، ١٩٨٨، ٣٢ ـ ٣٣.

لـێ دەکرێـت و بە: (دوانەکـانی سۆسـێر) نـاودەبرێن، لەم بەشەی دوایشدا هەندێک لەم دوانانە پێشکەش دەکەین، بۆ ئەوەی زیاتر شـارەزای بۆچوونەکانی دی سۆسێر ببین و درک بە کاریگەرییەکانیـان لەسـەر هـزری زمـانەوانی هاوچەرخ بکەین.

١. زمان:

سۆسـێر لە بەرایـی پەرتووکەکەیـدا کە ناومانهێنـا، بانگەشـەی بـۆ سـەربەخۆبوونی زمـانەوانی دەکـرد، واتە جیـاکردنەوەی زمـانەوانی لە زانسـتەکانی دی، بەتـایبەتی دەروونناسـی و فەلسـەفە، ئەو مەترسـییەکانی خـۆی سـەبارەت بەوە خسـتەڕوو، تـاکو وانـە زمانەوانییەکـان لەلایەن زانستەکانی دیکەوە قـۆرخ نـەکرێن، لەبەر ئەوە بە ڕای ئەو پێویسـتە سـێ شـت لە یەک جیـا بکـرێنەوە، کە ئەمانەن:

(زمـان)[1] و زمـانی دیـاریکراو بـۆ نمـوونە (ئینگلیـزی یـاخود عەرەبـی) و ئاخـاوتن (Parole)، کە بە زمـانی دیـاریکراو Langue یـان (زمـان Language) نـاوزەدی کردبوو.

---

[1]- فردناند سوسير، علم اللغة العام، ص ٢٦.

جا پەیوەندی مرۆیی چەندەها شێوە و ڕواڵەتی هەیە، کە ناڕاستەوخۆن و چەند ڕەهەندێکی دەروونی و فیزیایی و فسیۆلۆجی لەخۆ دەگرن........هتد، بە هەمان شێوەش پەیوەندی لەیەک کاتدا بە بواری تاکی و کۆمەڵایەتییەوە لکاوە، لەبەر ئەوە پەیوەندی مرۆیی بە هیچ شێوەیەک لە دووتوێی بابەتەکانی (زمانەوانی)دا جێی نابێتەوە، چونکە لەم حاڵەتەدا پێویستی بە زانستی دیکە هەیە، کە یارمەتیدەربێت بۆ تویژینەوەی وەکو (فیزیا) و دەروونناسی. سۆسێر مەبەستی لە (زمان) شتگەلێکی فراوانتر و گشتگیرترە لە (زبان)، چونکە (زمان) شتی دیکەش دەگرێتەوە، وەکو دەنگەکان بەشێوەیەکی گشتی، نەک تەنها دەنگی زمانەوانی، هەروەها مۆسیقا هێما هەمەجۆرەکان شێوە و ئایکۆنەکان، ئەو هێمایانەی کە کەڕولاڵەکان بەکاریان دێنن، هێماکانی هاتوچۆ، کۆدی سوپا لە کاتی جەنگدا.......هتد، کە لە هەژمار نایەن، کەچی زمانی دیاریکراو وەک زمانی عەرەبی کە بابەتێکی (زمانەوانییە)، بەشێکە لە ئاخاوتنی مرۆیی، لەهەمان کاتیشدا پێکهاتەیەکی ڕاستەقینەیە لە پێکهاتەکانی قسەکردن لای مرۆڤ، کە لە خودی خۆیدا سروشتێکی سەربەخۆ و پتەوی هەیە و لەگەڵ سیستەمەکانی دیکەی پەیوەندیکردن

جیاوازە و سیستەمێکی تایبەتی هەیە، کە هاوشێوە و وێکچوونی هیچ سیستەمێکی دیکە نییە، جا زمانی دیاریکراو بەم مانایە پێویستە چوار شت لەخۆ بگرێت[1]:

١. زمانی دیاریکراو بەشێکی کۆمەڵایەتییە لەو ئاخاوتنە مرۆییە، کە جیایە لەو تاکەی، کە توانای ئەوەی نییە بە تەنها داییبهێنێ، یان گۆڕانکاری تیادا ئەنجام بدات، چونکە ئەم زمانە لەسەر کۆمەڵێ بنەما بە شێوازی ڕێکەوت و سازان لەنێوان تاکەکانی کۆمەڵگەدا دروست دەبێت و گەشە دەکات.

٢ـ لەبەر ئەوە زمان دەکرێ بە جیا لە ئاخاوتن لێی بکۆڵدرێتەوە، بەڵگەشە لەسەر ئەم بۆچوونە ئەوەیە، کە چەندەها زمان هەن مردوون و کەس قسەیان پێ ناکات، کەچی دەکرێ باسیان بکەین و بیانخوێنینەوە و لێکۆڵینەوە دەربارەیان بکەین، وەکو زمانی ئارامی.

٣ـ زمانی دیاریکراو لەخۆیەوە گونجاوە و یەکەیەکی پتەو و توندوتۆڵ پێکدەهێنێت.

---

[1]- فردناند سوسير، علم اللغة العام، ترجمة يوئيل يوسف عزيز، دار الكتب للطباعة و النشر، الموصل، ط١، ١٩٨٨، ص ٣٣.

٤ـ هەر شتێک کە پەیوەست بێت بەم زمانە دیاریکراوەوە، دەکرێ لە ڕووی نووسینەوە دەستنیشان بکرێت:

زمان
↓
زمانی دیاریکراو
↓
ئاخاوتن

٢. دوانەی زمان و ئاخاوتن

سۆسێر هەروەک چۆن جیاوازی خستە نێوان (زمان) بە مانا گشتییەکەی و زمانی دیاریکراو، هەر بەو شێوەیەش جیاوازی خستە نێوان زمان و ئاخاوتن، ئەویش لەسەر ئەو بنەمایەی کە زمان خاوەن سروشتێکی جیایە لە ئاخاوتن، چونکە ئاخاوتن بەرهەمی تاکە لە کۆمەڵگەدا، وەکو ئەو ژەنیارەی کە ئامێرێکی میوزیک بەکاردەهێنێت، بێگومان بەرهەمی ژەنینەکەی لەگەڵ بەرهەمی ژەنینی ژەنیارێکی دیکەدا جیاوازی هەیە، کەچی ئامێرە میوزیکەکە

ســـەربەخۆیە و پەیوەنــدی بەم مەســـەلەیەوە نیــیە، جــگە لەوەش سروشتێکی ســەربەخۆ و جیای لەگــەڵ ئاوازەکانـدا هەیە[1]. ئەم جیــاکردنەوەیەش ئەوەیە کە خوێنــدنی زمــان شتێکە و خوێندن و لێکۆڵینەوە لە ئاخاوتن شــتێکی دیکەیە، چــونکە ئاخــاوتن بەرهەمێکــی تــاکڕەوانەیە و تــاک لەنــاو کۆمەڵگــەدا بەرهەمــی دێنێــت، جــا گەر زمــان لە ڕووی سروشتەکەیەوە لە شێوەکەی نزیکتر بێت، ئەوا ئاخاوتن لە پراکتیزەکردن نزیکتـر دەبێت، دەکرێ بە شـێوازێکی دیـکە بڵێـین، کە ئاخـاوتن زیـاتر پێشـهاتە زمانەوانییەکـان لەخـۆ دەگرێـت، ئەویـش بە ڕێژەیەکـی زیـاتر لەو پێشـهاتانەی کە زمـان لەخۆیـان دەگرێـت، جـگە لەمەش ئاخـاوتن خـاوەن سروشـــتێکی ئەوتـــۆیە، کە دەبێـــتە وەڵامدانـــەوەی هەر پێوەرێک، چونکە ڕواڵەتئامێز نییە و گۆڕانکار و هەمەجـۆر و چەسـپاو نیـیە، تـاکییە و کـۆمەڵایەتی نیـیە. جـا بـابەتی زمـــانەوانی ئاخـــاوتن نیـــیە، بەڵکـــو خـــودی زمـــانە دیـاریکراوەکەیە، چــونکە ئەم زمــانە تەنهــا خــۆیەتی، کە خـــاوەن بونیـــاد و سیســـتەمێکی چەســـپاوە و لە چەنــد ئاستێکی پەیوەندیدار پێکهاتووە، ئەم پەیوەندی بەستنەش بەشــێوەیەکە، هەر یەکەیــان لەوی دیــکە جیـا نــابێتەوە،

---

[1]- فردناند سوسیر، علم اللغة العام، ص ٣٧.

ئەوەش تێبینیکراوە، کە هەموو تاکێک لە کاتی ئاخاوتندا ئارەزووی ئەوە دەکات، ڕەچاوی ڕێزمانی زمانە دیاریکراوەکە بکات، کە بەکاری دەهێنێت، بۆ ئەوەی قسەکەی ڕوون بێت، بەڵام لە هەمان کاتدا لەوانەیە پابەندبوونی بەو یاسا ڕێزمانیانەوە زۆر ورد نەبێت، لەوانەشە هەندێک جار قسەکانی لادان و پێچەڵپێچی ئەوتۆی تیادا بێت، کە گوزارشت لە خێرایی و جووڵەی ئاسایی و مۆرکی کەسی قسەکەرەکە بچێت، هەروەها سۆسێر لە هەر حاڵەتێکدا جەخت دەکاتەوە سەر ئەوەی کە زمان ئەو بابەتەیە، کە زمانەوانی باسی لێوە دەکەن، بەڵام ئەم زمانە دیاریکراوە لە کوێ دەدۆزینەوە و لە کوێ دەستمان دەکەوێت، وەڵامی ئەم پرسیارە بەمێشوەیەیە: ئێمە ئەم زمانمان لە ئاخاوتندا دەست دەکەوێت، ئەمەش حەواڵەی دوانەیەکی دیکەمان دەکات، کە ناوەوە و دەرەکییە.

٣. ناوەوە و دەرەوە:

سۆسێر پێی وایە توێژینەوەی زمان لە ڕوانگەی ئاخاوتنەوە، بێگومان هەنگاوێکە بەرەو چوونە ناو جیهانی ناوەوەی زمان پەلکێشمان دەکات و وامان لێدەکات تا بکرێ تێڕامێنین، بەشێوەیەک کە ناسین و زانینی سیستەمە زمانەوانییەکە دەوڵەمەندتر و چڕتر دەکات و سیستەمی لقەکانیش کە لێیان پێکهاتووە پەیوەندییەکانیان توندوتۆڵتر دەکات، وەکو پەیوەندی سیستەمی دەنگی بە سیستەمی وشەسازییەوە، بە هەمان شێوەش پەیوەندی سیستەمی وشەسازی بە واتاسازییەوە و پەیوەندی ڕێزمانی بە فەرهەنگییەوە، ئیدی بەمشێوەیە... بەڵام گەر پەنا بەرینە بەر ئەنجامدانی توێژینەوەی زمان لە لایەنە دەرەکییەکەیەوە، وەکو پەیدابوونی زمان و پێشڤەچوون و، پەیوەندییەکانی لەگەڵ زمانەکانی دی دراوسێی، ئەم جۆرە توێژینەوانە حەواڵەی زانستەکانی دیکەمان دەکەن، وەکو لۆجیک، زانستی ئایینەکان، بەراوردکارییە مێژووییەکان و ژیارییەکان و ڕۆشنبیرییەکان، ئەم جۆرە توێژینەوەیەش دەکرێ ڕێژەیەکی زۆر مەزن لە زانیاری بەسوود کۆبکەنەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ناتوانن پەی بەوە بەرین، کە جیهانی ناوەوەی زمانمان لێ بناسێنن، بە

پێچەوانەی توێژینەوە ناوەکییەکان گرنگی بە پەیوەندییە تۆڕئامێزەکانی ناو پێکهاتەی زمانەوانی دەدەن، ئەو کەسەی کە تەنها ڕواڵەتە دەرەکییەکانی زمان دەخوێنێتەوە، سۆسێر بەوە دەیشوبهێنێت بەو کەسەی کە هەوڵدەدات تواناکانی خۆی لە شەترەنجدا لەڕێگەی خوێندنی مێژووی ئەم یارییە پەرە پێبدات و ئایا چ کاتێک ئەم یارییە سەری هەڵداوە و دامەکانی لە چ ماددەیەک دروستکراون و چ جۆرە بەردێکیان تیادا بەکارهێنراوە و ئایا لە دار یان لە عاج یان لە ماددەیەکی دیکەوە دروست کراون، ئایا ئەم ماددانەی کە دامەکانی لێ دروستکراون، لە ڕووی دارایی و ئابوورییەوە چ بەهایەکیان هەیە، ئەو کەسەی دیکەش کە لە پێکهاتە ناوەکی و ناوخۆییەکانی زمان دەکۆڵێتەوە، سۆسێر دەیشوبهێنێت بەو کەسەی کە هەوڵدەدات بۆ گەشەپێدانی تواناکانی خۆی لەڕێگەی ناسین و زانینی نەخشە و پلانی یاریزانان و درککردن و شارەزابوون لەو گۆڕانکارییانەی کە دەبنە هۆی بردنەوە یان دۆڕاندنی یارییەکە[1].

وەک هەماهەنگییەک لەگەڵ دوانەکەی پێشوو، سۆسێر بەراوردێکی لەنێوان توێژینەوەی زمانی دیاریکراو لە

---

[1]- فردناند سوسير، علم اللغة العام، ص ٤١.

بـواری قســەکردندا بەشـێوەیەکی گەڕاوەیـی ئەنجامـدا، کە گرنگـــی بەوە بـــدات لە ســـەردەمی پێشـــوودا چـــی بەســـەرهاتووە لەگـــەڵ ئەو پێشـــڤەچوونەی کە لە دێـــر زەمـــانەوە تـــا هەنـــووکە بەســـەریدا هـــاتووە، هەروەهـــا ئەنجامـدانی تـوێژینەوە لەڕێگـەی گرنگیـدان بە زمـان وەک زمـانێکی هەنـووکەیی ئێسـتا یـان ئەو کاتـەی ئێسـتا کە خوازیـاری ئەنجامـدانی تـوێژینەوەکەین تیایـدا[١]، جـۆری یەکەمـــی ئەم تـــوێژینەوانە گرنگـــی بە دەقە نووســـراوە دێرینەکان دەدات، کە جۆرێکە بە گشتی ڕاستەقینەی زمان نمایـان ناکـات، بەڵکو گوزارشـت لـە بەشـێکی سنووورداری ئاخاوتنەکـان دەکـات، ئەم جـۆرە تـوێژینەوانەش لەوانەیە بەسوودبن، چونکە تیشک دەخەنە سـەر هەندێک لەو یاسا و فـاکتەرانەی کە کاریگەرییـان لەســەر پێشـڤەچوونەکانی زمانەکاندا هەیە، لەبەر ئەوە دەکرێ ئەم جۆرە توێژینەوانە لە بـــواری (زمـــانەوانی مێژوویـــدا) یـــان (زمـــانەوانی بەراوردکاری)دا ساز بدرێت، هەرچی زمـانەوانی گشـتی و پراکتیکیشـــە ئامانجیـــان ئەوەیە، کە زانـــین و ناســـینمان دەربارەی زمانە دیاریکراوەکە زیادبکەن، ئەویش لە بواری قسەکردنی درکاو و نووسراودا، چونکە ئەم قسـەیە تیشک

[١]- فردناند سوسير، علم اللغة العام، ص ١٢٠ ـ ١٢١.

دەخاتە سەر سیستەمی کارپێکردنی زمانەوانی لە کاتی گونجانی گوزارشت و دەربڕینەکان و یاسا و ڕێسا ڕێزمانییەکانی ناوی و بەندەکانی و خەسڵەتە گرنگەکانی ئەو زمانە، لە کاتێکدا درک بەو شتانە نەکەین و بەو هەموو زانیارییانەی دەستەبەرمان کردوون، پەیان پێ نەبەین، ئەوا ئەم زانستە بۆ ئەو شتانە پەلماندەکێشێ، هەروەها سۆسێر ئەو تویژەرەی کە پشت بە ڕوانگەی مێژوویی زمان دەبەستێت، بەو پزیشکە دەشوبهێنێت، کە بۆ نەخۆشەکەی مێژووی نەخۆشی باسدەکات، باسی ئەوەی بۆ دەکات، کە بۆ یەکەمجار نەخۆشییەکەی لە کوێ پەیدابووە و ئەو پزیشکە کێ بووە، کە نەخۆشییەکەی دۆزیوەتەوە و ئەو دەرمانانە چین، کە دروستکران و لە چارەسەرکردنیاندا بەکارهێنران و تاقیکراونەتەوە، ئەو پزیشکە تەنها گوێ بەم شتە ڕواڵەتیانە دەدات، کەچی گوێ بە دەستنیشانکردنی نەخۆشییەکە و ڕەنگدانەوەکانی لەسەر نەخۆشەکە نادات، هەرچی تویژەرەکەی دیکەشە گرنگی بە دەستنیشانکردنی نەخۆشییەکە و زانینی ڕواڵەتەکانی دەدات، ئەویش لەو کاتەی کە دەرمانەکەی بۆ دیاری دەکات.

٤. پەیوەندییە پێکهاتەییەکان (ستوونی و ئاسۆیی)

سۆسێر ئاوڕی لە مەسەلەیەک دایەوە، کە دەکرێ بە پەیوەندییە پێکهاتەییەکان ناوزەد بکرێت، لێرەدا دوو جۆر لەو پەیوەندییانە لە ئارادا هەیە، پەیوەندییەکی ئامادەیی ڕێکخراو کە شێوەی هێڵێکی ئاسۆیی لە قسەدا وەردەگرێت، وەکو ئەوەی بڵێیت: (کەشەکە زریانە)، کە ئەمەش دەربڕینێکە دوو توخمی دراوسێ و ئامادە لە نووسیندا وەردەگرێت، جگە لەوەش هەردوو توخمەکە لە درکاندندا بە دوای یەکتردا دێن و گوێمان لێ دەبن، کەچی هەریەک لەوانە بوارێک بۆ هەڵبژاردنی شاردراوەیەکی - ستوونی دیکە پڕ دەکەنەوە، وەکو ئەوەی بۆ نموونە لەباتی ئەوەی بڵێیت زریانە - وشەکە بگۆڕێت و بڵێت: خۆشە، جوانە، یان کراوەیە، یان لەباتی کەش وشەیەکی دیکە بەکاربێنین، واتە لەباتی کەش بڵێین: ئاو و هەوا، بارودۆخی هەوا.. هتد، چونکە زنجیرەبەندییەکە ئەم توخمانە لەیەک جیا دەکاتەوە و زنجیرەبەندییەک لە هزری مرۆڤدایە، هەروەها ڕێکخستنیش لە زنجیرەکەدا ڕێکخستنێکی ئامادەکارە [1].

---

[1]- فردناند سوسير، علم اللغة العام، ص ١٤٢.

لێرەدا تیرە ئاسۆییەکە ئاماژە بۆ ڕێکخستنی توخمەکان، قسە نووسراوەکە یان درکاوەکە دەکات، هەرچی تیرە ستوونییەکەشە ئاماژە بۆ ئەو توخمە ئەگەرە کراوانەی ناو مێشکی دەکات، کە گوزارشت لە چەند ئەلتەرناتیڤێک دەکەن، ئەو توخمانەی ناومان هێنان ئامادەیان دەکەن.

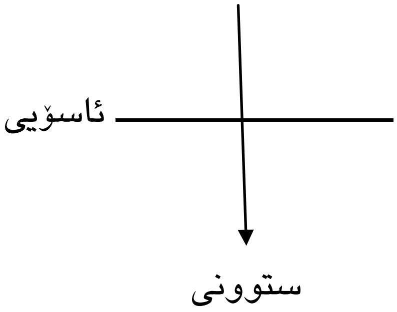

٥. پەیوەندی نێوان هێما و هێمابۆکراو

بیرۆکەکەی پێشوو سۆسێری بۆ ئەوە پەلکێشکرد، کە پرسیار دەربارەی سروشتی (هێما) زمانەوانییەکان پێشکەش بکات، بە ڕای ئەو هێمایەکی خاوەن سروشتی دوانەییە: ماددەیە و دەنگی بیستراو گوزارشتی لێدەکات، و دەروونییە: ئەو مانایە گوزارشتی لێ دەکات، کە لە مێشکدا دروست دەبێت، لە عەقڵ و مێشک بانگەشە

دەکرێت، ئەویش لەکاتی گوێ لێبوونی دەنگەکە، واتە ئەو مانایەی ئامادە نییە، ئەوە دەنگەکە بە ئامادەبوونی خۆی بانگی کردووە، هەروەها ئەو پەیوەندییەی کە لەنێوان مێشک(واتە وێنەی ئەو شتەی لە مێشکدا وێنەی بۆ کێشراوە) و شتە بیستراوەکە (وێنەی واژەی بیستراو)دا هەیە، سۆسێر بە (واتا) ناوزەدی دەکات، واتا لای سۆسێر دەرەنجامی پەیوەندی سایکۆلۆجی نێوان واتا (هێما ـ هێما بۆکراو)ە، کە لەم نەخشەیەدا دەردەکەوێت[1]:

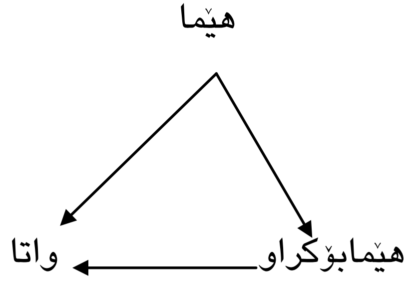

هەرچی سەبارەت بە ئاماژە زمانەوانییەکەیە (دەنگ)، کە ئاماژە بە مانا دەکات (ئەو وێنەیەی کە لە مێشکدا وێنەی بۆ کراوە)، ئەوا بەشێوەیەکی هەڕەمەکی

---

[1]- فردناند سوسير، علم اللغة العام، ص ٨٤ – ٨٥.

بەڕێوەدەچێت، واتە هیچ پەیوەندییەکی ماددی ڕاستەقینە لەنێوانیاندا بەدی ناکرێت، بۆ نموونە ئەو پەیوەندییەی کە لەنێوان ئاگر و دووکەڵدا هەیە، هیچ پەیوەندییەک لەنێوانیاندا نییە، کە زەنگی وشە درکاوەکە و ماناکەی بە یەکەوە ببەستێتەوە، بەڵکو پەیوەندی نێوانیان بە ڕێکەوت دروست بووە و، بە بەکارهێنانی بەردەوام پێشڤەچوونی بەخۆیەوە بینیوە و وەک پاشکۆبوونی لێهاتووە[1]. بەڵگەشمان لەسەر ئەم بۆچوونە ئەوەیە، کە هەر وشەیەک دوو سێ مانا دەگەیەنێت، بۆ نموونە وشەی(العین) لە زمانی عەرەبیدا بە (چاو) دەگوترێت، کە ئەندامێکی جەستەی مرۆڤە، بەڵام لەهەمان کاتیشدا بە (کانی ئاو) و بە (سیخوڕ)یش دەگوترێت (العین)، بەڵگەیەکی دیکەش ئەوەیە هەندێک شت هەن، کە چەند واژەیەکیان هەیە و ئاماژەی بۆ دەکەن، بۆ نموونە وشەی(البحر: دەریا) لە زمانی عەرەبیدا هەردوو وشەی (البحر) و (تم) ئاماژەی بۆ دەکەن، هەروەها وشەی (الفرس: ئەسپ)، هەردوو وشەی (حصان) و (جواد) ئاماژەی بۆ دەکەن، بەهەمان شێوەش (الطریق: ڕێگا)، کە وشەکانی (درب) و (سبیل) و (نهج)یشی بۆ بەکاردەهێنرێن، بەڵگەیەکی دیکەش هەیە

---

[1]- فردناند سوسیر، علم اللغة العام، ص ٨٦ – ٨٩.

ئەوەیە، یەک وشـــە، چەنــد واتـــایەک دەبەخشـــێت و لە دەوروبـــەرێکی دیـــکەدا بەکاردەهێنرێـــت، لەم حـــاڵەتەدا مانـایەکی دیـکە دەبەخشـێت، کە لەگـەڵ مانـاکەی یەکەمـدا جیـاوازە، کاتێـک کە دەڵێـین ئەم دێـڕە شـیعرە لە ڕووی کێشـــی شـــیعرییەوە ســـەر بـــە (کێشـــی وافــر)ە، ئەوا لەو حاڵەتەدا شتێکی دیکەمـان مەبەسـتە، نەک (دەریـا)، بە مانـا بنەڕەتیـیەکەی، یـان گەر بڵێـین ئەو کـارەم لە (دەریـا ـ بحــر)ی هەفتەیەکـدا ئەنجامـدا، ئەوا دەوروبــەرە تــازەکە مانایەکی تـازە بە وشـەکە دەبەخشـێت، کە لەگەڵ ماناکەی پێشـــوودا جیـــاوازی هەیە، لەبەر ئەوە گەر پەیوەنـــدییەکی ماددی یان هۆکاریی لەنێوان هێمای زمانەوانی و ماناکەیدا هەبوایە، ئەوا ئەوکاتە شتە هاوبەشەکانی زمان بە یەک ناو ناوزەد دەکران، بۆ نمـوونە وشـەی (درەخت ـ الشجرة) لە زمـانی عەرەبیـدا پێـی دەڵـێن (شـجرة)، بەڵام لە زمـانی ئینگلیزیدا (شجرة) نییە، بەڵکو (Tree) پێدەڵێن، لە زمـانی فەرەنسیشـــدا (Arbor)ی پێـــدەڵێن... هتـــد. ئەمەش ئەو بۆچوونەمـان بـۆ ڕوون دەکـاتەوە، کە ئەو دەنگـانەی ئەم هێمـایە دروسـت دەکەن، هـیچ پەیوەنـدییەکیان بە مانـاوە نیـیە، کە لێـرەدا وشەی(الشـجرة : درەخـت)ە، سـەرباری ئەمەش هەر گۆڕانکـارییەک لە ڕێکخسـتنی ئەو دەنگـانەی،

که وشەکەیان لێ دروست دەبێت، لەلای سۆسێر بە هێمای زمانەوانی هەژمار دەکرێت، دەبنە هۆی دروستبوونی هێما و ئاماژەی تازە، کە واتای تازە دەبەخشن. بۆ نموونە گەر لە وشـــەی (قـــوس: کەوان) گۆڕانکـــاری لە ڕێکخســـتنی وشـــەکاندا بکەیـــن و بیکەیـــنە (ســـوق)، ئەوا وشـــەیەکی دیکەمـان دەسـت دەکەوێـت، واتە دەنگەکـانی: (ق، و، س) لەو ڕووەی کە دەنگـــن، هـــیچ پەیوەنـــدییەکیان بە واتـــای وشـــەکانی(قوس) و (ســـوق)ەوە نیـیە، بەهەمـان شـێوەش دەنگەکـان پەیوەنـدییان بە وشــەی (وســق) و (قســو) و (وقـس)ەوە نیـیە، هەروەهـا سۆسـێر باسـی لە مەسـەلەی جیاکردنەوەی بەهـای واتـایی هێمـا زمـانەوانییەکە و مانـادا کردووە، لەهەمان کاتیشدا جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە، کە لەوانەیە زمـان خـاوەنی مانـایەکی دیاریکراوبێـت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەها واتاییەکەی لە دراوسێیەتی وشـەیەکی دیکەوە وەردەگرێت، کە لە ژینگەیـەکی دیکەدا هەمـان واتـا بگەیەنێـت، لە زمـانی عەرەبیـدا بە بـرای دایـک دەوترێـت (خاڵ)، بە برای باوکیش دەوترێت (مام) کەچی لە زمـانی ئینگلیزیـدا تەنهـا یەک وشـــە هەیە، کە بـــۆ خـــاڵ و مـــام بەکاردەهێنرێت، کە ئەویش وشـەی (uncle)ە، لەبەر ئەوە وشـــەی (خـــاڵ) لە زمـــانی عەرەبیـــدا خـــاوەن خەسـڵەت و

جیاکارییەکی واتایی ئەوتۆیە، کە زیاتر و چڕتره لەو وشەیەی کە بەرانبەری لە ئینگلیزیدا بەکاردەهێنرێت، چونکه بیسەر و خوێنەر بەهەمان شێوە لەکاتی بەکارهێنانی وشەکەدا لە زمانی ئینگلیزیدا پێویستی بەوە هەیە، بڕوانێتە بەکارهێنانەکەی، بۆ ئەوەی بزانێت کامیان زیاتر لە ماناکەوە نزیکترە، لێرەدا نموونەیەکی دیکە هەیە لە زمانی فەرەنسیدا وشەی (Mouton)، کە ئاماژەیە بۆ بەرخی زیندوو بەکاردەهێنرێت، هەروەکو وشەی (Sheep) کە لە زمانی ئینگلیزیدا هەیە، ئەم وشەیە خۆی لە زمانی فەرەنسیدا ئاماژە بە پارچەیەک گۆشتی مەڕ دەکات کەچی بەخۆی لە زمانی ئینگلیزیدا وشەی (Sheep) بۆ پارچە گۆشتێکی مەڕ ناکات، بەڵکو وشەیەکی دی وەکو وشەی (Mutton) یان (Meat) بەکاردەهێنرێت، کەواتە وشەی (Mouton)ی فەرەنسی هەمان ئەو مانایانەی نییە، کە وشەی (Sheep)ی ئینگلیزی هەیەتی لە بواری ڕوونکردنەوەی واتایی ناوەرۆکەکەدا، چونکه گوێگر یان خوێنەر ناچارە بڕوانێتە توخمەکانی تری ژینگەکە، بۆ ئەوەی بزانێت چ مانایەکی وشەکە مەبەستە[1].

---

[1]- فردناند سوسیر، علم اللغة العام، ص ١٣٥.

پراگ و تیۆری گەیاندن

لەو ئاراستە ڕەوتە زمانەوانیانەی کە لەژێر کاریگەری بۆچوونەکانی سۆسێردا بوون، ئەو قوتابخانەیە بوو، کە بە بازنەی پراگ (Prague circle) ناوی دەرکرد و لە ساڵی (١٩٢٦)دا کاتێک سەری هەڵدا ژمارەیەک زمانەوانی ڕووس لە دەست زۆرداری شۆڕشی شیوعی لە مۆسکۆ هەڵاتبوون و بوونە ئەندام تیایدا، کە پێشەنگەکانیان (ڕۆمان یاکۆبسن) و (نیکۆلای ترۆبتسکۆی) و (کارل بولەر) و (جان موکارۆفسکی) بوون[١]. هەندێک لەو زمانەوانانە پێش سۆسێر بانگەشەیان بۆ ئەوە دەکرد، کە زمان پێویستە بە جیا لە زانستەکانی دی بخوێنرێت، بەڵام ئاراستە زمانەوانییەکەیان پاش ساڵی (١٩٢٨) مۆرکێکی (سۆسێری) وەرگرت، ئەویش کاتێک کۆنگرەیەکی زمانەوانیان بەست و تیایدا لەجیاتی ڕێبازی پێوانەیی یان

---

[١]- بارييجيته بارتشت، مناهج علم اللغة من هرمان باول الى نعوم تشومسكي، ترجمة سعيد حسن البحيري، دار المختار، القاهرة، ط١، ٢٠٠٤، ص ١١٥.

مێژوویی، ڕێبازێکی وەسفییان لە زماندا پەیڕەوکرد، ئەم زمانەوانانە دوو شت بە سەریاندا زاڵبوو، کە ئەمانەن: گرنگیدان بە دەنگەکان، پاشان گرنگیدان بە ئەرکە زمانەوانییەکان یان ئەو ئەرک و فەرمانانەی کە زمان پێیان هەڵدەستێت، واتە ئەوان پەیڕەوی بۆچوونەکانی (سۆسیر)یان دەکرد، کە بانگەشەی بۆ ئەوە دەکرد، کە دەبێ گرنگی بە جیهانی ناوەوەی زمان (دەنگەکان) بدرێت و ئەو پەیوەندییەی کە لەنێوان زمان و واقیعی نازمانەوانیدا هەیە بخرێتەبەر لێکۆڵینەوە، ئەوان لە بواری باسکردن و توێژینەوەی دەنگەکاندا جیاکارییەکی توند و یەکلاکەرەوەیان خستە نێوان سێ گۆشەوە، کە لێیانەوە دەڕوانرێتە دەنگی زمانەوانی، ئەو سێ گۆشانەش ئەمانەن:

١. لە گۆشەی قسەکەرەوە:

ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی توێژینەوەیەکی پسپۆڕانە لە بواری دەنگییەکاندا، کە بە (دەنگسازی درکاندن) دەناسرێت، کە مۆرکێک و ڕواڵەتێکی فسیۆلۆجی لەخۆگرتووە، لەبەر ئەوەی توێژینەوە لە دەزگای درکاندن و ئەندامەکانیدا سازدەدات، کە ئەرکی هەریەک لەو ئەندامانەی تیادا ڕوونکراوەتەوە و کاریگەریان لەسەر درکاندنی هەر دەنگێکی زمانەوانی باسکردووە، بە هەمان

شـێوەش ئەو پرۆسـه فسـیۆلۆجیانەی لەو ئەنـدامانەدا لە کـاتی درکاندنـدا ڕوودەدەن لەو تـوێژینەوەیەدا وەسفکراون[1].

٢. لە گۆشەی گوێگرەوە:

ئەمەش بـووە هـۆی سـەرهەڵدانی تـوێژینەوەیەکی پسـپۆڕانەی دیـکە، کە (دەنگسـازی بیسـتن)ی پێـدەڵێن، ئەمەش بە هەمـان شـێوە سروشـتە فسـیۆلۆجییەکەی خـۆی هەیە، چونکە وەکو ئەوەی پێشـوو تەنها پشـت بە زانـین و ناسینی دەزگای درکاندن یان دەزگای گوێلێبوونی مـرۆڤ نابەستێت و لە قۆناغەکانی گواستنەوەی دەنگ دەکۆڵێتەوە، کە لە قۆناغەکـانی نـاوەوەی دەزگـای گوێدێربیسـتنی مرۆڤەوە دەسـت پێدەکات، واتە لەو پەڕەی گوێوە تـاکو لە ڕەهۆڵە گوێبیستییەکەوە دەچێتە گوێی ناوەڕاست، ئینجا بە سێ ئێسکۆکەکە، پاشان دەگاتە گوێیە بچووکەکەی ناوەوە، کە هەمـوو پێکهاتەکـانی نـاوەوەی گـوێ دەگـرێتەوە، وەکـو ئەو ڕیشـاڵانەی کە لەرە دەنگییەکـان حەواڵەی مێشـکی مـرۆڤ دەکەن، بە هەمـوو ئەو بەشـانەی کە پێشـوازی لە دەنـگ دەکەن و چارەسـەری یەکە دەنگییەکـان و

---

[1]- بارييجيته بارتشت، مناهج علم اللغة من هرمان باول الى نعوم تشومسكي، ص ١٥٨.

شــــرۆڤەکردنیان لە ئەســــتۆ دەگــــرن و ئامادەکـــاری بـــۆ وەڵامدانەوەی قسە بیستراوەکە دەکەن و دەبنە وەڵامگۆ بۆ خــودی قســـە بیســـتراوەکە، جـا چ لەڕێگـــەی کـردار یــان لەڕێگــەی قســە و کـاردانەوەی دەروونییەوە بێـت، چـونکە یەکێـک لە ئەرکەکـانی (دەنگســازی بیســتن) ئەوەیە، کە لە ڕووی بیستنەوە دەنگەکان پۆلێن بکات، واتە دەنگە بەهێز و لاوازەکـــان و تونـــد و شــــلەکان و دەنـــگە لەریـــو و چەسپاوەکان و دەنـگە چرپەیـی و دەنـگە بەرزەکـان تێکڕا لەیەک جیا بکاتەوە، هەروەها ئەم زانستە ئەو دەنگانەی کە لە ئەنجامی لەرەیەکی زۆر و ڕێکخراوەوە دروست دەبن، لەو دەنگانە جیا دەکاتەوە، کە لە ئەنجامی لەرەی ناڕێک و شێواوەوە دروست دەبن، بە هەمـان شێوەش ئەم زانستە کاریگەرییەکانی هەموو ئەو شتانە لەسەر ڕوونی پرۆسـەی بیستن تاوتوێ دەکات، چونکە هەندێک لەو دەنگانە ڕوون و ئاشکران، کەچی هەندێکی دیکەیان ڕوون نین.

٣. لە گۆشەی ئەرکەوە

ئەم ئەرکە لە دووتــوێی بونیادنـــانی پێکهـــاتەی دەنگـــی گەورەتـر دایە، بۆ نمـوونە (فۆنیم)، کە بچـووکترین دانـەی دەنگییـە لەگـەڵ یەکەکـانی دیـکەدا بەشـداری لە بونیـادی یەکەی دەنگی دیکە دەکات، وەک بڕگـە یـان مۆرفیم، یان

بەشداری لە جیاکردنەوەی مۆرفیمێک لە فۆنیمێکی دیکەدا دەکات، کە لەو بوارەدا کاریگەری زیاتری هەبێت لە گۆڕینی واتای یەکەکە (هێمای زمانەوانی)، کە جاری وا هەیە شێوازێکی وشەیی تازەی لێ دروست دەکات، وەکو بەخشینی شێوازی (کۆ) لە وشەیەکی تاکی وەک (Cat)ی ئینگلیزی، کە بە شێوازی کۆ دەبێتە (Cats) یان گۆڕینی (ناو) بۆ (کار)......هتد، ئەم بوارەی توێژینەوەی دەنگیش بە ناوی (دەنگسازی ئەرکی) یان (فۆنۆلۆجی) دەناسرێت. جا بازنەی پراگ بەمجۆرە توێژینەوانەوە ناسرا، ناسراوترین کەسایەتییەکانی (پراگ) لەم بوارەدا (ترۆبتسکۆی) و (ڕۆمان یاکبسۆن) بوون، ئێمە پاش ئەوەی ئەم بەشە مێژووییە کۆتایی پێ دێنین، دێینەوە سەر باسکردنی فۆنۆلۆجی[١].

پێش ئەوەی ئاماژە بە توێژینەوەکانی بازنەی پراگ لە بواری ئەرکەکانی زماندا بکەین، پێویستە ئاماژە بەوە بکەین، کە ئەندامانی ئەم بازنەیە لە بوارێکی دیکەشدا لێهاتوو بوون، ئەو بوارەش بواری بەستنەوەی نێوان ئەرکەکانی دەنگی زمانەوانی (فۆنیم) و وشەسازی و

١- بارییجیته بارتشت، مناهج علم اللغة من هرمان باول الى نعوم تشومسكي، ص ١٤٠ – ١٤٨.

داتاشـــینه، ئەوان تێبینـــی ئەوەیـــان کـــرد، کە فـــۆنیم کـاریگەرییەکی ڕوونـی هەیە و ڕۆڵێکـی گەورەی هەیە، کە بە (مـۆرفیمی بەنـد) دەناسـرێت، کە دانـەیکی دەنگیـی بچووکە و هـیچ ئەرکێکی سـەربەخۆ و جیـای لەگـەڵ دانە گەورەترەکەدا نییە، لەوانە بۆ نموونە (مۆرفیمی ئازاد)، کە ئەگەر خـرایە سـەر وشـەکە و لەگەڵیـدا گونجـا، ئەوا یـان ئەرکێکـی ڕێزمانییانـە وەردەگرێـت، هەروەکـو لەکـاتی ئاماژەکردن بۆ وشەی (Cats) باسمانکرد، چونکە پیتی S وشـەکەی لە لـە تاکـەوە گۆڕیـوە بـۆ حاڵـەتی کـۆ، ئەم گۆڕانکارییەش بێگومان ڕێزمانییە(واتـە مۆرفیمی ڕێزمـانی، ئەوەیە کە تـەنیا حاڵـەتی ڕێزمـانی وشـەکەی گۆڕیـوە، نـەک واتـای وشـەکە - وەرگێـڕ)، یـان داڕشـتنە، ئەویـش لە حاڵەتێکـدا گەر فـۆنیمەکە بـووە هـۆی ئـەوەی وشـەکە لە (کار)ەوە بۆ (ناو) یان بەپێچەوانەوەش بگۆڕێت، یان بـووە هـۆی گـۆڕینی واتـاکەی، لە زمـانی عەرەبیـدا گەر فـۆنیمی (أ)مـان خسـتە سـەر وشـەی (شـفی) و کردمـانە (أشـفی)، ئەوا واتـا تـازەکەی وشـەکە پێچەوانـە دەبێـتەوە(واتـە مۆرفیمی داڕشتن، ئەوەیە کە واتای وشەکە دەگۆڕێت، بەو واتایەی وشـەیەکی نوێ سـازدەکات - وەرگێڕ)، بەهەمـان شێوەش (أعجم) پێچەوانەی (عجم)ە، لە زمانی ئینگلیزیشدا

دەکرێ بڵێین کاتێ ناوی (Fright) دەکرێتە (کار)، ئەویش گەر مـۆرفیمی (en) بخـرێتە سـەر، چـونکە (Frighten) مانای (دەترسم) دەگەیەنێت، لەبەر ئەوە ئەم زیادکردنە بە زیادکردنێکی داتاشینی هەژمار دەکرێت.

ئەو بـوارەی دیـکەش کە پراگییەکـان گرنگیـان پێـدا، ئەرکەکانی زمـان بـوو، باشـترین کەسـیش کە نـوێنەرایەتی ئەم بـوارەی کـرد، (ڕۆمـان یاکبسـۆن) بـوو، کە لە سـاڵی (١٩٢٠)دا هـاتە (پـراگ)، (یاکۆبسـۆن) سـەرباری ئەو تـوێژینەوانەی کە لە بـواری (فۆنۆلـۆجی)دا ئەنجامیـدا، گرنگیـدانێکی تـایبەت بـوو بەو پەیوەنـدییانەی کە لەنێـوان دەنگ و مانادا هەیە، ئەو جەختی لە ڕاست و دروستی ئەو ئەنجامـانە دەکـردەوە، کە (سۆسـێر) پێیـان گەیشـتبوو، دەیـوت وشـە لە زمانـدا تەنهـا هێمـایەکی دەنگییە و لەگـەڵ هەر هێمایەکی دی نازمانەوانییەکە دەگونجێت، کە لە ژیانی ڕۆژانەمانـدا بەکاریـدەهێنین، هەر لەبەر ئەوە دەبینـین لە وتار و توێژینەوەکانیدا پرۆسەی بەرامبەرکردنەوە لەنێوان هێمای دەنگی و هێماکانی دیکەدا وەکو وێنە و فیلم بەچڕی باسکراوە و توێژینەوەکانی لەم بوارەدا فراوانی زیاتریان بەخۆوە بینی، پاش ڕۆیشتنی بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکـا، لەوێشـدا لەژێـر کـاریگەری توێژینەوەکـانی

چارلس ساندرس پێرسدا بوو، کە لەم سەردەمەدا بە یەکێک لە دامەزرێنەرانی (زانستی هێما) دادەنرێت.

هەرچی سەبارەت بە گرنگیدانی (یاکسبۆن)ە لە بواری زماندا، ئەوا لە توێژینەوەکانیدا باسی دوو جۆر زمانی کردووە و جیاوازی خستۆتە نێوانیانەوە، ئەوانیش (زمانی پێوەر و زمانی ئەدەبی یاخود زمانی شیعرییە)، جۆری یەکەم: زمانی پێوەر ـ ستاندارد، ئەو زمانە بێلایەنەیە، کە پێی دەنووسرێت و دەخوێنرێتەوە، بۆ ئەوەی نامەیەک یاخود پەیامێکی ناسراو و زانراو و دیاریکراو بگەیەنێت، خەسڵەتەکانی ئەم زمانە ئەوەیە، کە مەبەست لێی وردی و سوودگەیاندن و دوورکەوتنەوەیە لە جوانکازییەکان، جۆری دووەم: زمانی ئەدەبییە، بە پێچەوانەی زمانەکەی پێشووەوەیە و خەسڵەتەکانی ئەمانەن: مانای خوازەیی زیاترە، خەیاڵئامێزە، هونەرکاری وای تیادایە، کە لە سەرووی سوودەوەیە، لە دەربڕیندا وردە، تا دەگاتە ئەوەی پەیامە نووسراوەکە یان وتراوەکە لە خودی خۆیدا کارێکی جوان و قەشەنگ بێت. توێژینەوەکانی یاکبسۆن لە بواری زمانی شیعریشدا دەرفەتی ئەوەی ڕەخساند، ڕەوتی (شێوازناسی) سەرهەڵبدات، هەروەها باسی لەو کۆمەڵە فاکتەری دەوروبەرەوە کرد، کە سەرکەوتنی

گەیاندنی ـ پەیوەستبوونی زمانەوانی بەوەوە بەندە، ئەم فاکتەرانە تیایان هەیە کە بە نێرەر و خودی پەیامەکە (قسەکە) و گوێگرەوە پەیوەستە یان پەیوەندی بە خوێنەر (وەرگر) و ژینگەکەوە هەیە، ئەمەش کەشێکی کۆمەڵایەتی و شوێنی و کاتی پرۆسەی دەوروبەری گەیاندنە زمانەوانیی و ئامرازی گەیاندنە، وەکو (تەلەفۆن، وتاری زارەکی، نووسینی ڕۆژنامەوانی)، هەروەها ئەو هێمایانەیە کە لە نامەکەدا بەکارهێنراون جا چ وتراو یا درکێندراو یاخود نووسراو (کۆد) بێت، ئێستاش ئەم فاکتەرانە بەم هێڵکارییە دەخەینەڕوو:

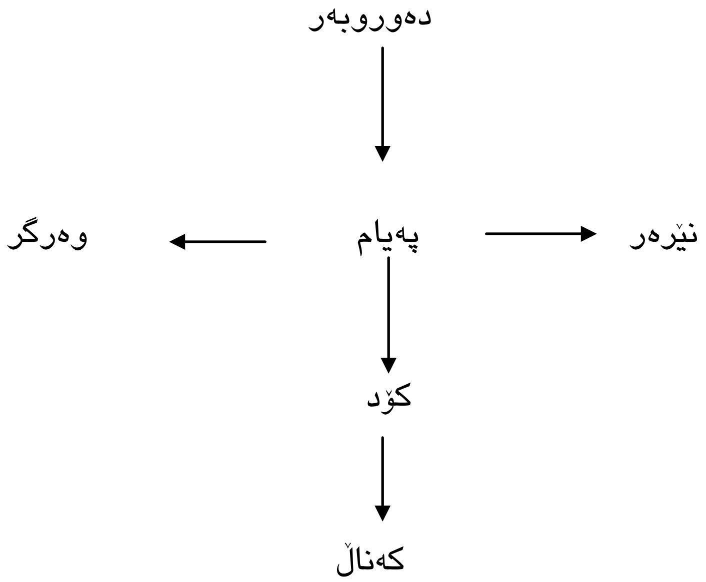

جـــا بە جەختکـــردنەوە لەســـەر نێـــرەر، جۆرێـــک لە گوزارشتکردنی خودیی دروست دەبێت، بۆ نموونە ئەوەی کە لە شـــیعری فێرکـــردن و یاداشـــتنامەکاندا بەرچاومـــان دەکەوێت، جەختکردنەوەیە لەسەر نێردراوەکە، بۆ جۆرێک لە حـــــــــاڵەتی قەناعەتپێهێنـــــــــــانی ئەوی دی لەلایەن قســـەکەرەکەوە پەلکێشـــمان دەکـــات، وەکـــو (وتـــاربێژی) و (وتاری بەڵگەهێنانەوە) و (ئامۆژگاریی).....هتد. هەروەها جەختکردنەوە سەر خودی پەیامەکەش بێگومان بۆ کارە ئەدەبییەکـــان پەلکێشـــمان دەکـــات، چـــونکە دەبێتـــە جێـــی گوێپێـــدان و گرنگیـــدانی هەریەک لە (نێـــرەر) بـــۆ (نێـــردراوەکە). لەم حاڵەتەشـــدا ئەو شـــێوەیەی کە بـــۆی دروســـت دەبێـــت، لە خـــودی خۆیـــدا دەبێـــتە ئامـــانج، بەڵام جەختکردنەوە لەسەر کۆدەکە یان هێما بەکارهێنراوەکان بۆ ئەوە ڕاپێچمان دەکات، کە قسەکردن چ درکاو بێت و چ نووســـراو، کە بڵێـــین یـــاخود بە شـــێوازێکی ئەدەبـــی نووســـراوە، کە پـــڕە لە خـــوازە و لادانـــی واتـــایی، یـــان قســـەیەکە لەم شتانەی باسمانکرد داماڵڕاوە، لەم حـاڵەتەدا زمـــانە بەکـــارهێنراوەکە زمـــانێکی ســـوودگەرایی بـــێلایەن دەبێت و هیچ شوێنەوارێکی بۆ (بژاردەی شێوازی) تیادا بەدی ناکرێت، هەروەها جەختکردنەوە لەسەر کەناڵەکە کە

ئـــامرازێکی گەیانــدنی قســـە نووســـراوەکە یـــان قســـە درکێنــدراوەکەیە، بــۆ ناســینی هەڵوێســتە کاریگەرەکــانی بـواری ئەداکـردن پەلکێشـمان دەکـات، بـۆ نمـوونە لەوانەیە گفتوگۆیەکی ئێزگەیی بێت یان وتـارێکی ڕۆژنـامە بێت یان دیمەنێـک یـان گفتوگـۆیەک بێـت یـان قسـەکردنی تەلەفـۆنی بێـــت، لەگـــەڵ تێبینـــی ئەوەی کە زۆربەی تـــوخمە کاریگەرەکــانی ســەر ڕەوشــی سروشــتی قســەکردن لە گۆشــەی کەنــاڵە بەکــارهێنراوەکەی گەیانـدنەوە، کە دەبـێ ڕەچـاوبکرێن و بەهەنـد وەربگیـرێن، جـا بە گـوێرەی ئەو قسـانەی وتمـان گرنگـی بەو لادانە واتاییـانە درا، کە لەگـەڵ بەکارهێنانی زماندا لەو پەیامەی کە لە خـودی خۆیـدا جێـی گرنگیـدانی نێرەر و وەرگـرەکەیە، ئەویـش لەپێنـاو گەیشـتن بە کـــۆمەڵە یاســـا و ڕێســـایەکی ئەوتـــۆ، کە ئەرکە زمانەوانییەکان بۆ ئەرکـی گەیانـدن (ناشـیعریانە) و ئەرکـی ڕەوانبێژی پۆلێن دەکات.

ئاراستەی پەیوەستبوون(گلۆسماتیک)

هەروەک لە هەریەک لە مۆسکۆ و پراگ بازنەی زمانەوانی سەریان هەڵدا، بە هەمان شێوەش لە شاری (کۆبنهاگن)ی پایتەختی دانیمارک - قوتابخانەیەکی زمانەوانی دیکە سەری هەڵدا، ئەم قوتابخانەیە لە کۆنگرەیەکی زمانەوانی خۆی ڕاگەیاند، کە لە ساڵی ١٩٣٥ گرێدرا، پێشەنگی ئەم بازنەیەش دوو زمانەوان بوون، بە ناوەکانی: (لویس هێلمسلیف) (١٨٩٩ - ١٩٦٥) و (هانز ئۆلداڵ) هەردووکیشیان وشەیەکی گریکیان تەرخان کرد، بە خۆی و ماناکەیەوە کە وشەی(گلۆس Glosse) بوو، بۆ ئەوەی ئاراستەی قوتابخانەکەیان دەستنیشان بکات، (لویس) بە خۆی لە (پراگ) خوێندبووی و چەندەها جار چاوی بە پەرتووکەکەی (سۆسێر) کەوتبوو و لە یەکێک لە وتارەکانی خۆشیدا نووسیبووی، کە لە هەموو کەس زیاتر لەژێر کاریگەری (سۆسێر)دا بووە لە بواری زماندا، ئەم زمانەوانە هەر لە سەرەتای ساڵی (١٩٣١)ەوە نووسین و کارەکانی بە دەرکەوتن، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی پاش ساڵی (١٩٣٥) بە دواوە ئیدی نووسینەکانی ڕەوشێک و ئاراستەیەکی دیکەی بەخۆوە بینی، کە لەگەڵ ڕەوشە باوەکەدا جیاوازی هەبوو، ئەوەبوو لە ساڵی (١٩٥٣)دا

پەرتووکێکی بە ناوی (چەند پێشەکییەک بۆ تیۆری زمان) نووسی، ئەم پەرتووکەش بووە زانستێک، چونکە هەموو بیروڕاکانی قوتابخانەی زمانەوانی تیادا پێشکەشکران، کە بە ((پەیوەستبوون) (Glossmatics - گلۆسماتیک) دەناسران، کە پاش دەرچوونی ئەم پەرتووکە بە ماوەیەکی کورت وەرگێڕدرایە سەر زمانی ئینگلیزی[1].

(هێلمسلیف) وشەی (گوزارشتکردن)ی دەهێنا، (ناوەرۆک)یشی کردە (هێما بۆکراو)، چونکە هێمای زمانەوانی (هێما) نییە، کە پەل بۆ (هێمابۆکراو) بکێشێت، بەڵکو گوزارشتێکە ئاماژە بە ناوەرۆکێک دەکات، هەروەها ئەم زانایە لە دابەشکردنی زماندا بۆ (مادده) و (شێوە) وەکو (سۆسێر) وابوو، هەرچی شێوەیە دوو ئاستی هەیە، یەکێکیان: تایبەتە بە گوزارشت، کە لای ئەو (فۆنیم) دەگەیەنێت، دووەمیشیان: تایبەتە بە ناوەرۆکەوە، کە لای ئەو واتایەی لێ دروست دەبێت، ئەم هێڵکارییەش ڕا و بۆچوونەکانی (هێلمسلیف) لەبارەی سروشتی زمان دەخاتەڕوو:

[1]- بارييجيته بارتشت، مناهج علم اللغة من هرمان باول الى نعوم تشومسكي، ص ١٧٥.

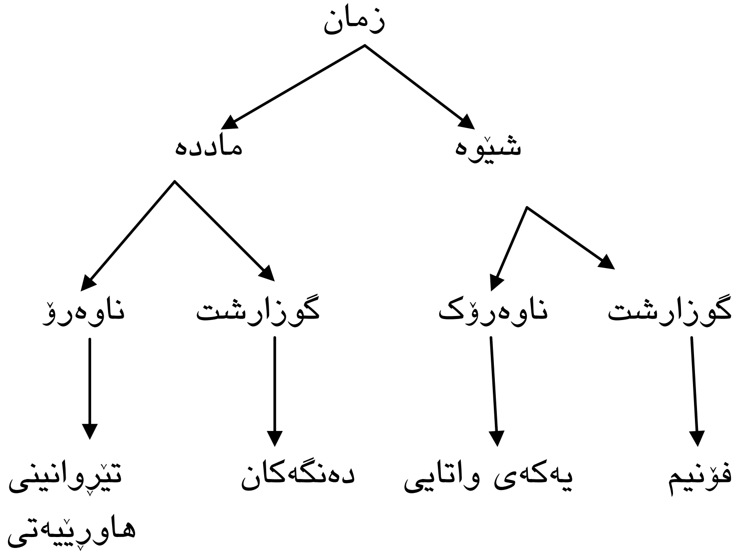

مادده ئەو شتە نازمانەوانییەیە، کە زمان پەیوەندی پێوە هەیە و لەسەر ئاستی گوزارشتیش لەو دەنگانە پێک دێت، کە دەکرێ بدرکێندرێن، نەک تەنها (فۆنیمەکان) وەکو (هێز) و (ئاواز) و درێژکردنەوەی دەنگ و تێرکردنی جوڵە و دەنگی دیکە، کە لەگەڵ قسەکردندان، لەسەر ئاستی ناوەرۆکیش هەموو وێناکردنە ئەگەرکراوەکان دەگرێتەوە، نەک تەنها واتا یان بەشەکانی واتا، بابەتی زمانەوانی لای هێلمسلیف شێوەیە نەک مادده، تێڕوانینی بەردەوامیش بۆ شێوەکە لەسەر ئاستی گوزارشتکردن پەلمان بۆ دەنگەکان ڕادەکێشێت، کەچی ڕوانین بۆ شێوە بە بەردەوامی لەسەر

ئاستی ناوەرۆک پەلمان بۆ شتێک ڕادەکێشێت، کە بە (واتاسازی) دەناسرێت، (دەنگسازی) و (واتاسازی)ش دوو زانستی ئەوتۆن، کە یارمەتی یەکدی دەدەن، (هێلمسلیف) هەروەکو (سۆسێر) وابوو لە جەختکردنەوە لەسەر ئەوەی کە هێمای زمانەوانی بەهاکەی لەو پەیوەندیانەوە وەردەگرێت، کە لەگەڵ هێماکانی دیکەدا هەیەتی، ئاماژەکردنیش بۆ واتاکان دەستەبەر نابێت، مەگەر لەژێر تیشکی پەیوەندییەکانیەوە نەبێت بەو هێمایانەوە، جا وشەی (گەرم) لە وەسفکردنی شتێکدا بەکاردەهێنین، لەهەمان کاتدا ساردبوونی ئەو شتە ڕەت دەکەینەوە، واتە هەروەک ئەوە وایە بڵێین (سارد نییە)، بەڵام لەهەمان کاتدا کاتێ دەڵێین (گەرم)، وەک ئەوە وایە بڵێین (زۆر گەرم) یان بڵێین (شلەتێن - نیمچە گەرم)، جۆری یەکەمی ئەم پەیوەندییانە (هێلمسلیف) بە (پەیوەندی ناوخۆ) ناوزەدی کرد، واتە هەر هێمایەک لەو دوو هێمایە ئەویدی بە مەرج وەردەگرێت، لەکاتێکدا جۆری دووەم بە (پەیوەندی پاشکۆ) هەژمار دەکرێت، هێمای یەکەم دوای دوو هێماکەی دووەم دەکەوێت، لێرەدا چەند جۆرێک لە هێما هەن، کە (پەیوەستبوون) تیایدا لەسەر بە مەرجگرتنی هەریەک لەو دوو هێمایە بۆ یەکدی

ڕاناوەســـتێت، وشـــەی (Wood) لە زمـــانی ئینگلیـــزی (ئامـانج) دەگەیەنێت، بەڵام لە هەمـان کاتدا ئەو تەختەدارە دەگەیەنێت، کە دارتاش کەلوپەلی لێ دروست دەکات، ئەم وشـەیە لە ڕووی تیـۆرییەوە یەک وشـەیە، بەڵام لە هەمـان کاتــدا دوو هێمـــای زمـــانەوانی ئەوتـــۆ دەگەیەنێـــت، کە بەشێوەیەکی ئازاد بەیەکداچوونە و ئاوێتەبوونە[1].

(هێلمسـلیف) چەنـد نەخشـەیەکی پـۆلێنکرد، کە تیایانـدا چەنـــد پەیوەنـــدییەکی نێـــوان هێمـــا زمانەوانییەکـــان ڕوونکردەوە، کە بە هەمان شێوەش پەیوەندییەکانی نێوان شوێن و حاڵەتی شرۆڤەکردنی خستەڕوو، ئەو دەستی کرد بە وێکچواندنی پەیوەندییەکانی نێوانیـان بەو پەیوەندییەی کە لەنێـوان پـێگەی ژمـارە یـان نمـرە و بەهاکەیـدا هەیە، ئەویش لە دووتوێی زنجیرەی ژمارەکاندا، ژمارە لە خانە (یەکەکـــان)دا بەهـــایەکی جیـــای لە خـــانەی دەیەکـــان و ســـەدەکان و هەزارەکانـــدا هەیە. لەســـەر ئەم بنەمـــایەش هێمای زمانەوانی بە ڕای ئەو ئەرکی زمانەوانی خۆی لەو پـێگە شـــرۆڤەییەوە وەردەگرێـــت، واتە لە (پەیوەســـتبوونە نـــاوخۆییەکەوە) وەری دەگرێـــت، هەردوو ڕووی هێمـــاکە:

---

[1]- بارييجيته بارتشت، مناهج علم اللغة من هرمان باول الى نعوم تشومسكي، ص ١٧٧.

گوزارشـــتکردن و نـــاوەرۆک، هەریەکەیـــان ئەوی دی بە مەرج دەگرێـــت نەک تەنهـــا پاشـــکۆکردن وەک ئەوەی سوسـێر بـۆی دەچـوو، شـتێکی دیـکەش کە (هێلمسـیف) ئاشکرای کرد، ئەو پەیوەندیانە بوو کە لە ڕستەدا بە دوای یەکدا دێن، گریمانەکەش لەم پێگەیەدا ئەوەیە کە بە دوایی یـەکهاتنی فۆنیمەکـان لە ڕسـتەدا یـان لە ئـامرازەکەدا بـە دوایەکێکبوونێکی چەسپاوە و کۆمەڵـە یاسـایەکی زۆرەملێ دەستنیشـانیان دەکات و لە فەرهەنگەوە وەردەگیرێت یان لە ڕێوشـوێنەکانی وشەسـازییەوە وەردەگیرێـت، کەچـی بدوایەکهاتنی وشـەکان ـ هێماکـان ـ کە لە خـودی خۆیاندا وشـەیەکن سـەر بە ڕێسـای جیـا و هەمەجـۆرن، لەوانەشـە ئەم بە دوایەکبوونە لە هەندێک زماندا ئازاد بێت و سـەر بە هیچ ڕێسایەک نەبێت.

قوتابخانەی لەندەن، تیۆری دەوروبەر

قوتابخانەی زمانەوانی ئینگلیزی لەگەڵ قوتابخانەکانی دیدا جیاوازی هەیە، ئەویش لەو ڕووەوە کە تەنها لەژێر کاریگەری پۆزەتیڤانەی بیروبۆچونەکانی سۆسێردا نەبووە، بەڵکو کاریگەرییەکانی بە بۆچوونەکانی سۆسێر لە چوارچێوەی وەڵامدانەوەکانی بۆ هەندێک لە قسە سەرەکییەکانیش داڕشتن، لە سەرووی هەمووشیانەوە جەختکردنەوەی سۆسێر بوو لەسەر ئەوەی کە قسەکردن بەرهەمێکی تاکەکەسییە و هیچ پەیوەندییەکی بە لایەنی کۆمەڵایەتییەوە نییە، ئەم هەڵوێستەش لە لای قوتابخانەی لەندەن بۆ ڕەچەڵەکی دێرین دەگەڕێتەوە، کە لە سەرەتاوە لەسەری ڕۆیشتووە، چونکە (هامبۆلدت) کە ئەڵمانییە ئەم بیرۆکەی باسکردووە و وتویەتی زمان هیچ نییە، تەنها ڕەنگدانەوەیەکی فاکتەرە کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و دەروونییەکەیە، لەهەمان کاتیشدا ڕەنگدانەوەیە بۆ هەموو ئەم توخمانە پێکەوە، ئەم بیرۆکەش بۆ لەندەن گوازرایەوە و زمانەوانەکانی ئینگلیز باسیان لێوە کرد، هەروەها

قوتابخانەی ئینگلیزی لەژێر کاریگەری زانایەکی زمانەوانی دیکەشـدابوو، کە فەرەنسـی بـوو، نـاوی (برێـل) (Breal) بـــوو، کە خـــاوەنی یەکەم پەرتـــووک بـــوو لە بـــواری (واتاســـازی)دا، کە بە نـــاوی (واتاسازیـ semantics) نووسـیبووی و ئەم پەرتـووکە سـاڵی (١٩٠٠) بـۆ زمـانی ئینگلیـزی وەرگێـڕدرا، ئەوەشـمان لەبیـر نەچێـت، پێویسـتە ئامــاژە بــۆ ئەوە بکەیــن، کە کــاریگەربوونی قوتابخــانەی ئینگلیـزی بە زمــانەوانی ئەمەریکـی (ســاپیر Sapir) و بە پەرتـووکەکەی کە لەناویـدا جەخـت لەسـەر ڕاسـتەقینەیەک دەکـــاتەوە، کە لەلای ئەو بۆچـــوونێکی دروســـتە، ئەو ڕاســـتەقینەیەش ئەوەیە کە تـــوێژینەوەی زمـــان بەبـــێ دەوروبــەرە ڕۆشــنبیری و ژیــاری و ئەنترۆپۆلـۆجییەکەی، تــوێژینەوەیەکی بــێ ئەنجــامە و هــیچ بەرهەمێــک نــادات بەدەســتەوە، بەتــایبەتی ئەو شــتانەی کە پەیوەنــدییان بە ئاستە واتاییەکەوە هەیە[١].

لێرەدا گەر خوازیاری ئەوە بین بەدواداچوون بۆ ئەو سـەرچاوە سـەرەکیانە بکەیـن، کە زمانەوانەکـانی لەنـدەن

---

[١]- بڕوانــە: جيفــري سامبســون، المــدارس اللغويــة، ترجمــة نعــيم الكراعين، المؤسسة الجامعية للنشر و التوزيع، بيروت، ط ١، ١٩٩٣، ص٢٣٣.

بیـروڕا و بۆچوونەکـانی خۆیانیـان لـێ هەڵهێنجـاوە، ئەوا کـاتێکی زۆرمـان دەوێـت، کەچـی ئەوەی پێویسـتە لێـرەدا بیڵێین ئەوەیە، کە زمانەوانەکانی لەندەن بەم قسانە وەڵامی سۆسـیێریان دایەوە: قسـەکانی سۆسـێر لـەبارەی جیاکردنەوەی زمـان و ئاخـاوتن، لەسـەر ئەو بنەمـایەی کە دەڵێـت زمـان بەرهەمێکـی کـۆمەڵە و لەسـەر بنەمـای ڕێککەوتـن دامەزراوە و ئاخـاوتنیش بەرهەمێکـی تاکەکەسـییە و هـیچ پەیوەنـدییەکی بە ڕەهەنـدە کۆمەڵایەتییەکەوە نییە، ئەوا ئەم قسـەیە ورد نییـە، چـونکە ئەوان وا دەبیـنن کە ئاخـاوتن بە هەمـان شـێوە کۆمەڵایەتیشـە، هەروەک چۆن زمـان کـۆمەڵایەتییە، چـونکە مـرۆڤ زمـان بەکاردەهێنێـت، بـۆ ئەوەی پەیوەنـدییە کۆمەڵایەتییەکـان بە پلە یەک بەهێـز بکـات، کەواتە زمـان و ئاخاوتن پردێکی پەیوەندییە لەنێوان تاکەکـان و توێژەکـانی کۆمەڵگە دروست دەکات.

ئەم بیرۆکەش لای زمانەوان (جۆن ڕۆبێـرت فێـرس)(J. R. firth) و قوتابییەکـانی دەنگـدانەوەیەکی هەبـوو، ئەم زانـایە بیـرۆکەکەی زۆر بەدڵ بـوو، چـونکە زمـان لای ئەو پەیوەندییـەکی ئەندامیانەیـە بە دەوروبەری کۆمەڵایەتیەکـە، ڕاسـتە ئاخـاوتن پرۆسـەیەکی تاکەکەسـییە بە هەر مانـایەک

بێـت، چـونکە قســەکەر قســەیەک دەکـات و مانــایەکی لا مەبەسـتە، بەڵام دەوروبەری کـۆمەڵایەتی زۆرجـاران دێـتە ناو بابەتەکەوە و ئەم قسـەیە حەواڵەی قسـەکردنێکی ئەوتـۆ دەکــــات، کە ئەگەری زۆر فراوانتـــر هەڵــــدەگرێت، بـــۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بیرۆکەش، ئەم نموونەیەمـان پێشـکەش دەکات: I am coming to morrow ئەم ڕستەیەی وتمـــان، پێشــــوەخت باســــمان کردبــــوو، لە ڕوانــــگەی قســـەکەرەوە یەک شــت دەگەیەنێـت، کەچــی لە گۆشـــەی وەرگرتن و گوێلێبوونەوە ئەم بژاردانە لەخۆ دەگرێت:

*** لە ئێستادا ڕەتکردنەوەی هاتنە.**

*** پەیماندان بە هاتن.**

*** هەڕەشە.**

*** ئاگادارکردنەوە.**

*** دەستنیشــانکردنی کــاتی هــاتن، بەو حیســابەی کە ڕێککەوتوون لەسەر هاتنەکە.**

*** دەستنیشانکردنی ئەو کەسەی کە دێ (من).**

ئەم زمانەوانە بۆ زانینی مانای خوازراو، شـیکردنەوەی ئەم ئەگەرانەی ئەنجامـدا، کە پاشـان پەلـی بـۆ هەڵهێنجـانی چەنـــد ئەنجامێـــک هاوێشــــت، کە زۆر گــــرنگن، ئەو ئەنجامــانەش ئەوەیە: ئاخـاوتن لای سۆسـێر تاکەکەسـییە،

پێویستی بە سنوور و بارودۆخی کۆمەڵایەتی وا هەیە، کە واتاکانی دەستنیشان دەکات، ئەم سنوور و بارودۆخانەش هەموویـــانی لەچوارچێـــوەی دەوروبـــەردا حەشـــارداوە، مەبەستیشی لە دەوروبەر ئەو شتەیە، کە بە دەوروبەرەی بارودۆخ یان دەوروبەری شوێن Context of situation دەناسرێت.

دەستنیشـــانکردنی مانـــاش بەگـــوێرەی دەوروبەرەکـــە پێویستی بە زانینی ئەم شتانە هەیە:

١ـ ئەو شـوێنەی پرۆسـەی ئاخاوتنەکـەی تێدا ئەنجـام دەدرێت.

٢. کات.

٣. ئەو کەسانەی بەشداری لە ئاخاوتنەکەدا دەکەن.

٤. ئەرکی گوتارەکە و مەبەست لە وتنی گوتارەکە.

(فێرس) دەوروبەری بۆ دوو بەش پۆلێن کرد، یەکێکیان دەوروبـەری زمـانەوانی بـوو، کە مەبەسـتی دەوروبـەری واژەییەکە بوو (Verbal context) بە هەموو دەنگ و شێوازی وشەسازی و ئەو بڕگانەی کە ئاوازی نەبڕەییان هەیە و زنجیرە ڕیتمییە یان بڕگەییەکان و ڕێسا پێکهاتەییە ڕێزمانییەکان و ئەو ڕستانەی کە لە یەک ڕێزدا پێکەوە بە یەکـــەوە بەســـتراون و بەیەکـــداچوونە، دووەمـــیش

دەوروبـــەری بـــارودۆخ یـــاخود ئەو پـــێگەیەیە، کە بەو مەرجانەی باسمانکردن دەستنیشانی کردوون[١].

بە ڕای ئەو پێویستە ئاخاوتن و زمان هەردووکیان وا لێـــی بکۆڵدرێتـــەوە، کە یەک بونیـــادن، ئەویـــش لە توێژینەوەیەکـــدا کە پشـــت بە شـــیکردنەوەی وەســـفیی ناوخۆیی ببەستێت، و لەپاڵ ئەوەشدا لە دەرەوەشیدا ئەم پرۆســەیە ئەنجام بدرێت، ســەبارەت بە دەنگەکان و ئەو پەیوەندییەی کە لەنێوان درکاندن و وشەسازیدا هەیە، توێژەری زمانەوانی هەر دەبێ تێبینی ئەو پەیوەندییە بکات کە لەنێوانیاندا هەیە، بۆ نموونە درێژکردنەوەی بزوێنەکە لە وشەی (سافر ـ گەشتی کرد) جیاوازی لەگەڵ وشەی (سفر ـ گەشت)دا هەیە، هەروەها زیادکردنی (هێز) لەسەر بڕگەیەک لەو بڕگانەی کە وشەکەیان لێپێکهاتووە، بۆی هەیە شـــێوازی وشەســـازییەکەی بگۆڕێـــت، هەروەک لە وشەی (star)ی ئینگلیزیدا بەدی دەکرێت، پشت بەستن بە بڕگەی دوایی، دەیکاتە (ناو)، کەچی پشت بەستن بە بڕگەی یەکەم، دەیکاتە (کار)، ئەمجۆرە گۆڕانکارییە واژەییەش بۆ دەوروبەرە زمانەوانییەکەوە یان دەوروبەرە

١- ابراهیم خلیل، فی اللسانیات و نحو النص، دار المسیرة للنشر و التوزیع، عمان، ط١، ٢٠٠٧، ص ٣٠.

واژەییەکە دەگەڕێتەوە، دەشکرێ وردتر بڵێین: پەیوەندی بە دەوروبەرە دەنگییەکەوە[1] هەیە، بەڵام ئایا دەکرێ باز لەسەر ڕۆڵی گوێگر بدات، کە درک بەم جیاکاریانە دەکات؟ ئایا چ کەسێک بڕیار لەسەر ئەوە دەدات، کە پشت بەستنی بیستراوە و لەسەر بڕگەی یەکەم یان بڕگەی دووەم جێبەجێ دەبێت؟ ئەمیش لە حاڵەتێکدا گەر گوێگرەکە خۆی ئەم مەسەلەیە بخەملێنێت و دەستنیشانی بکات، لەسەر ئەم بنەمایە ئێمە بێگومان دەبێ نەریتە درکێندراو و بیستراوی درکپێکراوییەکان بەهەند وەرگرین، ئەمەش ئەو چەمکەیە کە لە واژەی دەوروبەری دەرەکیدا خوازیاری پێکانی بوو.

لەلایەکی دیکەوە (فێرس) وای دەبینێت کە ناسینەوەی گوێگرەکە بۆ هێمای زمانەوانی و پەیوەندی (هێما) بە (هێمابۆکراو) و گوزارشتکردن بە ناوەرۆکەوە بۆ دەستنیشانکردنی مانا بەس نییە، بەڵکو ئەو شتەی کە یارمەتی دەستنیشانکردنی دەدات، سەرباری دەوروبەرە واژەییەکە، نەریتی کۆمەڵایەتییە، بۆ نموونە وشەی (Set)ی ئینگلیزی لە فەرهەنگدا (١٤٥) مانای هەیە، کە لە

١- جيفري سامبسون، المدارس اللغوية، ترجمة نعيم الكراعين، المؤسسة الجامعية للنشر و التوزيع، بيروت، ط١، ١٩٩٣، ص ٢٢٦.

فەرهەنگــی ئۆكســفۆرددا بە هەژدە لاپەڕە شــرۆڤەكراوە، باشە ئایا گوێگر كاتێك گوێی لەم وشەیە دەبێت، دەتوانێت هەموو ئەو مانایانە لەبەر چاو بگرێت و بیانهێنێتەوە یادی خــۆی؟ بێگومــان ئەمەش مەحــاڵە، چ بــۆ خــوێنەر و چ بــۆ گوێگر، بگرە بەشێكیش لەو مانا و لەو لاپەڕانە بە هزریاندا گــوزەر ناكــات، بەڵكــو هەردووكیــان پەنــا دەبەنە بەر دەوروبەرەكــــــە بە هەردوو جــــــۆرە واژەیــــــی و هەنــووكەییەكەی، كە تیایــدا ئەو توخمــانەی تــایبەتن بە سروشـــتی بـــابەتەكە و بە ســـێبەرە ڕۆشـــنبیری و كۆمەڵایەتییەكــانییەوە دوورنــاخرێنەوە، واتە واتــا توانــای قســەكردن لەســەر ئەداكردنــی ئەركە پەیوەندییــەكان خــۆی پێویستی بەوە هەیە لە دەوروبــەرە كۆمەڵایەتییەكەی خــۆی دابینێین، بەشــێكیش لەم دەوروبــەرە، ئەو بــارودۆخەیە، كە كاریگەری لەسەر پرۆسەی گەیاندن دەبێت، بۆ نموونە:

١- حاڵەتی ڕاستەوخۆی قسەکەر.

٢- ئەركی قسەكردن و ئامانجەكانی.

٣ـــ ئەو چــالاكییە كردەییــانەی لەكــاتی قســەكردندا لە قسەكەرەوە دەردەچێت.

٤- ئاستی قسەكەر لەڕووی ڕۆشنبیری و پیشەییەوە.

٥ـ ڕەچـاوکردنی ڕەگەزی قسـەکەرەکە چ نێـر بـێ و چ مێ.

بڵاوبوونەوەی بیروبۆچوونەکانی (فێرس) لەم بابەتەدا، بـووە هـۆی دەرکەوتنـی قوتابخـانەیەکی زمـانەوانی، کە گرنگـی بە تـوێژینەوەی ئاخـاوتن دەدا، کە بـووە هـۆی سـەرهەڵدانی بابەتێـک بە (شـیکردنەوەی گوتـار Discourse analysis) وەسـف دەکرێـت، ئەم بـابەتە زمانەوانەکـان گرنگیـان پێـدا، بەشـێوەیەک بـووە یارمەتیـدەرێک بـۆ دەرکەوتنـی زانسـتێکی تـایبەت بە زمـانەوانییەوە پەیوەسـتە، کە پێـی دەوترێـت (زانسـتی تێکسـت Text Linguistics). هەروەهـا ڕۆچـوون و قوڵبوونەوە لە توێژینەوەی ڕەهەندی کۆمەڵایەتی گەیاندنی زمـانەوانی، بـووە هـۆی دەرکەوتنـی بـوارێکی تـایبەتی زمـانەوانی، کە بە (socio – linguistics) (کۆزمانـەوانی ـ زمـانەوانی کـۆمەڵایەتی) ناودەبرێـت، ئەم بابەتەشـمان بە درێـژی لەو بەشـەدا باسـکردووە، کە بە زمـان و کۆمەڵگـا تایبەتە.

قوتابخانەی ئەمەریکی: تیۆری جۆراوجۆر

قوتابخانەی ئەمەریکی لە سەرەتاوە لە هەموو شتێک زیاتر ئاراستەکەی بەرەو ڕێزمان بوو، لە ساڵی (١٩١١) زنجیرە پەرتووکێک لە زانکۆی ئەندیانای ئەمەریکی بڵاوبووەوە، لە نێوانیاندا پەرتووکێک هەبوو، بە ناوی (ڕێبەری زمانەکانی هیندۆ ـ ئەمەریکی)، کە زمانەوانان (فرانز بواز Boaz (١٨٥٨ ـ ١٩٤٢) نووسیبووی و ئەوەی تێدا ڕوونکردبۆوە، مەزنترین خەسڵەت کە زمانەکانی هیندۆ ئەمەریکی لەوانی دی جیا دەکاتەوە، یاساکانی ڕێزمانە.

هەندێک لەو زمانانە بۆ نموونە تەنها یەک شێوازی ژمارەیان تێدایە، کە شێوازی تاکە، واتە شێوازی دوانەیی و کۆیان تێدا نییە، هەندێکیش لەو زمانانە (کار)ی وای تێدا نییە، کە ئاماژە بۆ ڕابووردوو بکات، هەروەها (کار)ی واشی تێدا نییە، کە ئاماژە بۆ (ئێستا) بکات، لێرەدا ئەم دوو گوزارشتە بە یەک یاسای ڕێزمانی و وشەسازی ئاماژەیان بۆ دەکرێت:

The man is coming

The man was coming

لێرەدا بەهۆی دەوروبەرەکەوە کاتەکان دەناسرێنەوە، هەندێک لەم زمانانە جیاوازییەک دەخەنە نێوان ئەو ناوانەی، کە بۆ زیندوو و نازیندوو بەکاردەهێنرێن، ئەویش بەهۆی ئامرازی ناساندنەوە، ئەم حاڵەتەش لە زمانە ئەوروپییەکان و زمانە فەرەنسییەکاندا بوونی نییە، چونکە ئەم زمانانە جیاوازی لەنێوان مێینە و نێرینەدا دەکەن، ئەویش بە بەکارهێنانی ئامرازی ناساندنەوە، کە لە زمانی فەرەنسیدا کاری پێدەکرێت، لە هەمان کاتدا جیاوازی لەنێوان ئەو ناوە ناکات، کە بۆ زیندوو و نازیندوو بەکاردەهێنرێت[1]، هەرچەندە ئەم بیروڕایانەی لە پەرتووکەکەی (فرانز بواز)دا هاتوون، گرنگن، کەچی باوکی ڕاستەقینەی زمانەوانی ئەمەریکی لە سەدەی بیستەمدا (ئیدوارد ساپیر Sapir)ە (١٨٨٤ ـ ١٩٣٩)، کە لە سەرەتادا لەژێر کاریگەری ڕێزمانزانە تازەکان و بیروڕاکانی (فرانز بواز)دا بوو،[2] (ساپیر) جگە لە گرنگیدانی بە زمان، گرنگی بە ئەنسرۆپۆلۆجی و ئەدەب و

---

[1]-John Loyns, Chomsky, Fontana press, 3thed, 1991, p 27.

[2]-John Loyns, Chomsky, 1991, p 29.

هونەر و مۆسیقاش دەدات، لە بواری زمانیشدا تەنها یەک پەرتووکی نووسی، کە ناوی (زمان ـ Language) بوو، چاپی یەکەمی لە ساڵی (١٩٢١)دا دەرچوو، ئەم پەرتووکە لەلایەن(مونسیف بن عاشوور) لە تونس بۆ سەر زمانی عەرەبی وەریگێڕاوە، هەرچەندە ئەم پەرتووکە بچووکیشە، کەچی چەندەها توێژینەوەی گۆتۆتەخۆ، کە پەیوەندییان بە دەنگەکانەوە هەیە و چەند بەراوردکاریەکیشی لەنێوان زمانەکاندا تێدا کراوە، بەتایبەتی لە بوارە فۆنۆلۆجییەکەیدا.

بیروڕاکانیشی لەبارەی زمان و هێما زمانەوانیەکاندا لەم چەند خاڵەدا کورت دەکەینەوە:

* زمان سیستەمێکی دوانەییە و هەردوو لایەنەکەی لە دوو ئاراستەی هاوتەریبدا شانبەشانی یەکدی دەڕۆن بەڕێوە، بەڵام بەیەکدیش دەگەن، یەکەمیان واتایە، کە بابەتەکەی سەر بە (واتاسازی)یە، دووەمیشیان (شێوە)یە، کە بابەتێکی ڕێزمانییە.

* ڕێزمان لە بواری زماندا پێویستی بە توێژینەوەیەکی فۆرمییە (شێوە)، چونکە ڕێزمان لە بنەڕەتدا مۆرکێکی (فۆرمی) هەیە، ئەوپەڕی کۆششی ڕێزماننناسەکانیش لە باسکردنی فۆرمی پێکهاتەکاندایە، کە بووەتە یاسای چەسپاو، ئەویش لەبەر دووبارەبوونەوەیان و بەدوای

یـەکتریان لە بەکارهێنانـدا لەلای نەوەکـان، کە نەوە دوای نەوە ڕێککەوتوون لەسەر بەکارهێنانیان.

* ئەو پێـــی وایە لایەنـــی پەیوەندیـــدار بە مانـــاوە پێوسـتییەکە لە ڕێزمانـدا بـاز لەسـەر پرسـە فـۆرمییەکە دەدات، بـۆ ئەنجامـدانی تـوێژینەوەی ڕۆشـنبیریی و وتە و قسە نەستەقەکان و فۆلکلۆری میللی بەگشتی، کە مۆرکێکە ئەو کـۆمەڵەیە هەڵیگرتـووە و زمـانەکەی بەکـاردێنن، کە لە بنەڕەتـــدا بەگـــوێرەی بۆچـــوونی ئەو تەنهـــا ئـــامرازی پەیوەنـدکردن نیـیە، بەڵکـو لە هەمـان کاتیشـدا ئـامرازێکە دەبێـتە ڕەنگـدانەوە و وێنەیەکـی ڕۆشـنبیریی و ژینگەیـی بەکـــارهێنەرانی زمـــانەکە، بە هەمـــوو بەهـــا و داب و نەریتەکانیانەوە، بۆ نموونە لە (ئالاسکا)، ئەسکیمۆکان بە زمانێکی زۆر سـەرەتایی قسـەدەکەن، کە پڕە لەو وشـانەی ئاماژە بۆ بەفر و سەهۆڵ و جۆرەکانی و پلەکانی و شێوە هەمەجۆرەکـانی دەکەن، کەچـی لە هەنـدێک زمانـدا وەکـو زمانی عەرەبی تەنها یەک دوو وشـە هەن ئامـاژە بۆ بەفر دەکەن.

ئەم گریمانەیەی کە گوزارشت لە ژینگەی زمـان دەکـات، بە گریمـــانەکەی (ســـاپیر) و (وۆرف) نـــاوی دەرکـــرد، پێشتریش ئاماژەمان بۆی کرد، کاتێک کـاریگەری زمانمـان

لەسەر بیر باسکرد، تێڕامانیش لەم مەسەلەیە، ئەم شتانە دەگەیەنێت:

١ـ بێگومان زمانی دیاریکراو پێش هەموو شتێک بەرهەمێکی کۆمەڵایەتییە.

٢ـ ناکرێ توێژینەوەی زمان بە جیا لە دەوروبەری ڕۆشنبیری (دەرەکی) و کۆمەڵایەتی ئەنجام بدرێت.

پاش دەرچوونی پەرتووکەکەی (ساپیر) بە دوازدە ساڵ، پەرتووکێکی دیکە بە هەمان ناونیشان دەرچوو، کە نووسەرێکی تر لەژێر کاریگەری (واتسۆن ـ Watson)دا بوو و نووسیبووی، (واتسۆن) دامەزرێنەری قوتابخانەی ڕەوشتکاری بوو لە دەروونناسیدا، ناوی ئەم نووسەرە (لیۆنارد بلۆمفیلد Bloomfield (١٨٨٧ ـ ١٩٤٩) بوو، کە لەوانی پێش خۆی زیاتر کۆششی خستەگەڕ، بۆ ئەوەی زمانەوانی بکاتە توێژینەوەیەکی زانستیی سەربەخۆ و جیا لە زانستەکانی دی، ئەمەش ئەو ئامانجە بوو، کە (سۆسێر) خەوی پێوە دەبینی[١]، هەر لەبەر ئەوە هەرچی لایەنێک لە پەرتووکەکەیدا کە توێژینەوەی بەپێی پێوەرە زانستی و بابەتییەکان سەخت و دژواربوو، وەلای نا، بۆ نموونە مەسەلە مرۆییەکان و ڕۆشنبیرییەکان و

1- John Loyns, Chomsky,p 29 – 30.

ئارەزووەکـــان لەو مەســـەلانەن، کە ســـەردانانەوێنن بـــۆ وەسف و پێوەری ئەزموونگەریی، لەم مەسەلەیەشدا لەژێر کـاریگەری شـتێکدا بـوو، کە لە دەروونناسـیدایە ڕێبـازی ڕەوشتکاریی (Behaviorism) ناودەبرێت، ئەم ڕێبـازەش لەسـەر ئەو پـایەیە دەوەسـتێت، کە دەبـێ خـۆت لە هەمـوو شتێک دوورەپەرێز بگریت، و تێبینی ناکرێت و ناپێورێت، تەنانەت عەقڵ و مێشکیش وەک سـەرەتایەک و دەسـپێکێک وایە لەلای زمـانەوانە لاسـایکەرەکـان، هەمـوو شـتێکیش لە ڕوانگەی ڕەوشتکارییەکانەوە وەڵامدانەوەی(Response) ئەنـدامییە بـۆ ئاگـادارکردنەوەیەک یـان هەر وروژانـدنێکی دەرەکـی، کە لە ژیـنگەی دەوروبەری کـائینی زینـدووەوە سەرچاوە دەگرێت.

جـــا لەبەر ئەوەی قســـەکردن ڕەوشـــتێکی مـــاددی بیســـتراوە و دەکـــرێ بخـــرێتە ژێـــر تێبینیکـــردنەوە، ئەوا (بلۆمفیلـد) تـوێژینەوەی دەنگەکـانی کـردۆتە دەسـتپێک، کە لێیانەوە هەنگاو بەرەو بابەتەکان دەنێت و هەڵدەستێت بە پێناســـەکردنی زمـــان و وا پێناســـەی دەکـــات، کە درکێنـدراوێکە لە ئاگـادارکەرەوەیەک یـان وروژێـنەرێکە و بەرهەمهـاتووە و پەل بـۆ وەڵامدانـەوەیەکـی درکێنـدراو یـا نەدرکێنـدراو دەکێشــێ، لەم حـاڵەتەدا درکێنـدراوی یەکەم

دەبێــتە ئاگــادارکەرەوەیەک یــان وروژێــنەر بــۆی، بــۆ ڕوونکــردنەوەی ئەمەش، نمــوونەی (جــاک) و (جێــل) و (سێو)مان بۆ دێنێتەوە، ئەم نموونەیەش بەکورتی ئەوەیە (جێل) هەســت بە برســێتی دەکات و کاتێکیش درختەکە دەبینێ، سێوێکی پێوەیە، ئەوکاتە ڕۆڵی سێوەکە دەبینێت و لەگــەڵ ئەوەی برسیشــێتی، ئینجــا هۆشــداری دەدات و لە حــاڵەتی وروژانــدایە و دەســت دەکــات بە قســەکردن و لە (جاک) داوا دەکات، سێوەکەی بۆ بێنێت، لێرەدا قسەکەی (جێل) ســەبارەت بە (جــاک)، وەک ئاگــادارکەرەوەیەک و وروژێنەرێکــی لــێ دێــت، لەبەر ئەم هۆکــارە یــان دەســت دەکات بە قســەکردن و دەڵێت سێوەکە ئامادە دەکەم یان تەنهــا داواکــارییەکە جێبەجــێ دەکــات، ئەمەش حــاڵەتێکی وەڵامدانەوەییە، کە ڕوودەدات.

ئەم چیرۆکــەش بە ڕای (بلۆمفلیــد) بەڵــگەیەکە لەســەر ئەوەی قســەکردن ڕەوشــتێکە لە ئەنجــامی وەڵامدانــەوەی ئاگادارکردنەوەیەکی دەرەکییەوە پەیدا دەبێت(١).

هەروەها چۆمسکی (Chomsky) ـ پاش کەمێکی دیکە بــاس لە بیروڕاکــانی دەکەیــن ـ، وەڵامــی ئەم بیــرۆکەیەی دایەوە و گــوتی: ئەم بیــرۆکەیە، بیرۆکەیەکــی ورد نیــیە،

[1]- John Loyns, Chomsky, p 32.

بەڵکو هەر لە بنەڕەتەوە هەڵەیە، چونکە مرۆڤ بەدەر لە وروژێنەر و ئاگادارەکەرەوە دەرەکییەکان توانای قسەکردنی هەیە، لە هەمان کاتیشدا مرۆڤ بەبێ ئاگادارکەرەوە و وروژێنەری دەرەکی دەتوانێت قسە نەکات، دەشتوانێت لەگەڵ خۆیدا قسە بکات و بەهۆی قسەکردنەوە بیربکاتەوە و لەکاتی خەوتنیشدا قسە بکات، لەوانەشە لێی داوا بکرێت کە قسە بکات، بەڵام مان دەگرێت و قسە ناکات، قسەکردن جگە لەوەی نیازمەندییەکی بایۆلۆجییە، لە هەمان کاتیشدا چالاکییەکی ئەقڵی ڕووتە، کە هەموو هێزە دەروونی و مێشکییەکانی مرۆڤ و یادگەی چالاک و یادگەی دوورهاویژ و توانای بیرکردنەوە و گومان لە مێشکی مرۆڤدا و بەشەکانی تایبەت بە قسەکردن و بیستن و شرۆڤەکردنی واژە و وەڵامدانەوە و وەڵامدانەوەی بۆی، و هەموو بەشداری تێدا دەکەن و ڕۆڵی تێدا دەبینن، جگە لەم ئەرکانەش هیچی دیکەی نییە، بە هەمان شێوەش قسەکردن چالاکییەکی ناغەریزەییە، جگە لەوەش چالاکییەکی عەقڵانەیە کە بە ڕاهێنان ـ ڕاهاتن و فێربوون بەردەوام وەردەگیرێت.

هەروەها (بلۆمفیلد) بەو توێژینەوانە ناسرا، کە دەربارەی (فۆنیم) و (مۆرفیم) ئەنجامیانیدا، لەگەڵ

ئەوەشدا بەو تیۆرەی خۆی ناوی دەرکرد، کە بە (تیۆری پێکهاتە ڕاستەوخۆکان - Immediate constituent theory) نــاونرا، کە بەم دوو پیــتە کــورت دەکــرێتەوە (I,U)، بە ڕای ئەو کــار و ئەرکــی ڕێزمانناســەکان تەنهــا شیکردنەوەی ڕستەیە بۆ پێکهاتە ڕێزمانییە ڕاستەوخۆکانی خــۆی، پــاش ئەمەش شــیکردنەوەی ئەم پێکهاتــانەیە بــۆ پێکهــاتەی ڕێزمــانی و بەمشــێوەیە... هتــد، تــاکو پرۆســەی شــــیکردنەوەکە دەمــــانگەیەنێتە ڕاددەیەک کە پرۆســــەکە ئەستەم دەبێت، پاشانیش دێینە سەر قسەکردن لەسەر ئەم تیــۆرە، ئەویــش پــاش تەواوکردنــی ئەم پێشــەکییە لە کــاتی باسکردنی ئاستی پێکهاتەیی.

لەوکاتەوەی بیروڕاکانی (بلۆمفیلد) ناوبانگی وەرگرت و بەهەمان شێوەش بەرەنگاری ڕەخنە بووەوە و لەم کەین و بەیــنەدا ڕێزمــانێکی دی پەیــدابوو، کە یەکێــک بــوو لە قوتابیــانی خــاوەن پەرتــووکی (زمــان)، کە نــاوی (هــاریس Harris) بــوو. تیــۆرەکەی (بلۆمفیلــد)ی خوێنــدەوە و ئەو ڕەخنانەشــــی زانــــی، کە ئاراســــتەی دەکــــران، بــــۆیە لە کۆششــدابوو بــۆ ئەوەی نمــوونەیەک لە خوێنــدنی ڕێزمــانی پێشــکەش بکــات و لەســەر نمــوونە دێــرینەکە بازبــدات و

خەوشـــەكانی وەلابنێـــت[1]. ئەوەبـــوو پەرتـــووكێكی بە ناونیشانی شیكردنەوەی گوتار (Discourse Analysis) نووسـی و تیایـدا تیـۆری نـاوبرای خسـتە بەر ڕەخنەكـانی خۆیەوە، و لەهەمان كاتیشدا پێشنیازی نموونەیەكی دیكەی كرد، كە بە (تیـۆری دابەشـكردن .Distribution theory) نـاوی دەركـرد، ئەم تیـۆرە لەسـەر بنەمـای پـۆلێنكردنی وشـەكانی زمـان لە چەنـد خشـتەیەكدا داڕێـژراوە، ئەویـش بەپێـی ئەو مـۆرفیمە ئـازاد و بەنـدانەی كە لە زمانـدا بەدی دەكـرێن، هەمـــوو مۆرفیمێـــك لەو مۆرفیمـــانە ســـەر بە دارشتێكی وشەسازیانەن، هەموو داڕشـتێكی وشەسـازیش خـانەیەك لەو خانـانەی هەیە، كە ڕسـتەیان لـێ دروسـت دەبێت، ئەو شێوازەی سەر بە (ناو)ە، بۆ نموونە دەكەوێتە پـاش ئـامرازی ناسـیاوی، بەڵام ئـەو شـێوازەی سـەر بە (كـار)ە، نـاكرێ بكەوێتە پـاش ئـامرازی ناسـیاوییەوە، ئەو شـێوازەی سـەر بە بەشـی كارەكانـە، نـاكرێ بخـرێنە پـاش ئامرازەكانی پەیوەندییەوە.. ئیدی بەمشێوەیە.

هەروەها (هاریس) بە هەمان شێوە باسـی شـتێكی كـرد، كە بە هەردوو گۆشـــەی ڕســـتە دەناســـرێت، ئەمـــانەن: گۆشـەی ئاسۆیی یاخود دراوسـێتیەتی و گۆشـەی سـتوونی

[1]- John Loyns, Chomsky, p 34 – 35.

یان جێگۆڕکێ، مەبەستیش لەم گۆشەیە ئەو شتانەیە کە لە یاداشتی قسەکەر و گوێگردا دروست دەبن، لە تێکڕای ئەو بژاردانەی کە دەکرێ لەجیاتی یەکدی ناویان ببرێت، لە خودی خۆیاندا قسەکانی سۆسێرمان بیردەخەنەوە، کە باسی لە پەیوەندییە پێکهاتەییەکان دەکرد، بۆ نموونە لەو قسانەش ئەو شتانەی کە بە پەیوەندییەکانی ستوونی و ئاسۆیی ناوزەد دەکرێن.

سەبارەت بە (هاریس)یش بۆ یەکەمجار ئەوەی ڕوونکردەوە، کە هەر گۆڕانکارییەک لە ڕستەدا بەجێگۆڕکێ پێکردنیان، وا دەخوازێت قسەکەرەکە هەستێت بە چاوپیاخشاندنەوەی توخمە دراوسێیەکان، چونکە لەوانەیە ناچاربێت بەوەی یەکێک لەم توخمانە بگۆڕێت، بۆ ئەوەی لەگەڵ بژاردەیەکی دیکەی تازەدا گونجاوبێت، واتە هەموو گۆڕانکارییەک لە گۆشەی دراوسێیەتیدا گۆڕانکاری لە گۆشەیەکی دیکەدا بە دوای خۆیدا دێنێت و بە پێچەوانەوەش (هاریس) ئەو هۆشیارییەی لا دروست بوو کە زۆر پێویستە ماناکان بەهەند وەربگیرێن، ئەویش لەکاتی ئاڵۆزبوونی یاسا ڕێزمانییەکان، هەرچەندە ڕێزمان بە خۆی شتێکی شێوەییە ـ فۆرمییە و ناوەرۆک نییە، لەبەر ئەوە دەبینین بۆ نموونە ئەو (کار)ەی لە زمانی ئینگلیزیدا

دەکەوێتە پاش (بکەر)ەوە، پێویستە گونجاوی بکەرەکە بێت و گونجاوی تواناکانی ئەنجامدانی بێت، ڕستەیەکی وەکو (The ball hit the man) هەرچەندە لەڕووی یاسای ڕێزمانییەوە ڕستەیەکی ڕاستە، کەچی لۆجیکی زمانەوانی ڕەتی دەکاتەوە، چونکە (کار)ی (hit) لە دووتوێی (کار)ەکاندا نییە، واتە لەو کارانەی کە تۆپەکە ئەنجامی دەدات، بەڵکو پێویستە (بکەر)ەکە زیندوو و ژیر بێت، حەواڵەکردنی (کار) بۆ سەر (بکەر)ەکە لە خوازە شیعرییەکاندا نەبێت، دەبێ ئەم مەرجەی تێدا ڕەچاوبکرێت، ئەم چەمکەش (چۆمسکی) پشتی پێ بەست لە بواری مەرجدانان بۆ ئەو ڕێزمانە واتاییە فەرهەنگییانەی کە لە ڕێزماندا بەدی دەکرێن.

تیۆری زمانەوانی لای چۆمسکی

چۆمسکی لە (ساڵی (١٩٢٨) لـە (فلادلفیا) لەدایکبووە و لە زانکـۆی (پـەنسـلڤانیا) ماتماتیـک و فەلسـەفە و زمـانی خوێندووە، لە هەردوو زانکـۆی (پـەنسلڤانیا) و (هارڤـارد) دکتۆرای لە زماندا هێناوە و بووەتە ئەندام لە ژمارەیەک لە کۆمەڵە زمانەوانییەکان، (چۆمسکی) بەوە دەناسرێت کە لە چەنــد بــوارێکی هەمەجــۆردا ســەری دەرهێنــاوە، ئەو توێژەرێکی بواری زانست و زمـان و فەلسـەفەیە، هەروەهـا نووسـەریشــە لــە بوارەکــانی ڕۆژنــامەوانی و سیاســیی، هەرچەنـــدە بە ڕەچەڵەک جـــوولەکەیە، کەچـــی دژ بە بـزووتنەوەی زایـۆنییە، لەگـەڵ مافەکـانی گەلـی عەرەبی لە فەلەســتیندا بــووە و دژ بە جەنگــی یەکەمــی کەنــداو و داگیرکردنــی عێــراق لەلایەن ئەمەریکــا، هەروەهــا پــێش ئەوەش دژ بە جەنگـــی ڤێتنـــام بـــوو و بیروبۆچـــوونە زمانەوانییەکانیشـی لە زۆربەی وڵاتـانی جیهانـدا ناسـراون، کە لەم خاڵانەدا چڕ دەبنەوە:

١. توانست و چالاکی:

بە ڕای چۆمسکی جیاوازی هەیە لەنێوان ئەوەی زمان بە هەمــوو ڕەهەنــدە ڕێزمــانی و وشەســازییەکانییەوە دەزانێـت لەگـەڵ بەکارهێنـانی ئەو زمـانە، مـرۆڤ هـەر لە منداڵییەوە کۆمەڵە یاسایەکی ڕێزمانی سنووردار فێردەبێت، کە بەهۆیانەوە بە ویستی خۆی ڕستە پێکدەهێنێت و لێیان تێدەگات چ یەکجار گوێی لێ بووبێت یان پێشوەخت گوێی لێ بووبێت، بەڵام چالاکی بۆ ئەو زمانە لەوانەیە بە هەمان ڕێژەی زانینی ڕێزمانەکەی نەبێت، چونکە جاری وا هەیە پراکتیزەکردنی یاسا ڕێزمانییەکان لەلایەن ئەوەوە تووشی لادان دەبێـت و لار و لەوێـری تێـدەکەوێت، لەوانەشــە لە یاسا ڕێزمانەکە لابدات و باشتر زمانەکە پراکتیزە بکات، بێگومان لەسەر ئەم بنەمایە ئەو کەسانەی لە زانینی زماندا لەیەک ئاسـتدان، لەوانەیە لەکـاتی بەکارهێنـانی زمـانەکەدا ئاسـتیان بەرز و نزمـی تێدا بێـت، چـونکە لە بەکارهێنانـدا فــاکتەرە دەروونــی و کەســی و بــارودۆخی پەیوەنــدی زمــانەوانی ڕۆڵ دەگێـڕن، ئەم جیـاوازییەش لەو حـاڵەتەدا زیــاتر دەبێــت، کە قســەکەرەکە دووچــاری هەنــدێک لە نەخۆشــییەکانی گــوتن بووبێــت، وەکــو زمــانگیری و فسەزمانی و هەڵەی زمانی و......هتد، جا جیاوازی نێوان

توانست و چالاكی لای چۆمسكی وەك ئەو جیاكردنەوەیە وایە كە (سۆسێر) لەنێوان زمان و قسەدا دەیكرد، هەروەك چۆن لای (سۆسێر) زمان پێكهاتەیەكی كۆمەڵایەتییە، كە لە مێشكدا ڕەگی داكوتاوە، بەهەمان شێوەش (توانست) بە ڕای چۆمسكی شتێكە لەپێش قسەكردنەوەیە و لە مێشكدا دامەزراوە، هەروەك چۆن قسەكردن لەلای (سۆسێر) بەرهەمێكی تاكەكەسییە و بە بەكارهێنانی شتێكی كۆمەڵایەتی پێشوو ئەنجام دەدرێت، بە هەمان شێوەش چالاكی لای چۆمسكی تاكەكەسییە و فاكتەرە خودییەكان كاریان لەسەر دەكەن. چۆمسكی زاراوەی (Competence) بۆ (توانست) دانا و زاراوەی (Performance)ی بۆ چالاكی دانا، ئەم دوو زاراوەیەش لە هەموو زاراوەكانی تر لە تویژینەوە زمانەوانییە هاوچەرخەكاندا باوترن.[١]

---

[1]- John Loyns, Chomsky, p 29 – 30.

٢. وەرگرتنی زمان:

پرسیارێک هەیە هەمیشە لە هزرمان دەگوزەرێت، ئەویش ئەوەیە لە کوێوە توانست لەلای قسەکەرانی زمان دروست دەبێت؟ وەڵامی ئەم پرسیارە وا پێویست دەکات بە دوای بابەتێکی گرنگدا بگەڕێین، کە لە وەرگرتنی زماندا بەرجەستە دەبێت، مەسەلەیەکە چۆمسکی گرنگییەکی زۆری پێداوە، هەموو منداڵێک تەندروستی باش بێت، ئەوا توانایەکی زگماکی بۆ فێربوونی قسەکردن هەیە، ئەم فێربوونەش لە لەدایکبوونەوە دەست پێدەکات و بە بەکارهێنانی ئەندامانی درکاندن، توانای دەنگ دەرکردنی زۆرتر دەبێت، پاشانیش توانای ئاوێتەکردنی دوو دەنگ بەیەکەوە لەلای منداڵ پەیدادەبێت، بۆ دروستکردنی بڕگەیەکی وەکو: دایکە و بابە، ئەم قۆناغەش لەڕاستیدا پێشەکییەکە بۆ قۆناغێکی دواتر، توانای وتنەوەی وشەکانی لەلا زیاتر دەبێت، کە بۆ قوتابخانەکەی دوایی هەنگاودەنێت لە پێکهێنانی دوو وشەوە دەست پێدەکات، لەم حاڵەتەدا ئەو خێراییەی بۆ وەرگرتن بەدەستی دەهێنێت، بە توانایەکی لە ڕادەبەدەر هەژمار دەکرێت، چونکە تێبینی ئەوە کراوە منداڵ نێوانی ساڵانی دووەم و پێنجەمدا دەتوانێ لە یادگەی خۆیدا کۆمەڵە یاسایەکی ڕێزمانی

خـەزنبکات، کە توانـای دروسـتکردنی ڕسـتە و دەربڕینـی تـازەی پـێ دەبەخشـن، کـە پێشـتر نەیبیسـتوونە، بە هەمـان شـێوەش تێنەگەیشـتنی ئەو ڕسـتە تـازانەی بـۆ یەکەمجـار گـوێی لێیـان دەبێـت، وەرگرتنـی زمـان لەلایەن منداڵەوە لە قۆنـاغێکی دیـاریکراودا ڕاناوەسـتێت، بەڵام لە سـەرەتای ساڵانی تەمەنیدا خێراتر زمان فێردەبێت، پاشـان لە تەمەنـی خوێندنـدا دەگەڕێـتەوە سـەر حـاڵەتە ئاسـاییەکەی خـۆی. (چۆمسـکی) ئەو بیرۆکەیەکـی ڕەتکـردەوە، کە دەڵـێ وەرگرتنـی زمـانی دایـک و بـاوک لەلایەن منـداڵەوە تەنهـا لاسـاییکردنەوەیە، چـونکە گەر ئەمە وابێـت، دەبـوایە منـداڵ تەنهـا ئەو شـتانە فێربێـت، کە گـوێی لێیـان دەبێـت، ئەمەش بێگومان بۆچوونێکی هەڵەیە.[1]

٣. بونیادی قووڵ و بونیادی ڕووکەش

چۆمسـکی لەو بـاوەڕەدایە لە یەک ڕسـتەدا، دوو ئاسـتی بونیادیی هەن: یەکەمیان ناویناوە بونیـادی قـووڵ (deep structure) و دووەمیشـیان ناوینـاوە بونیـادی ڕووکـەش (surface structure)، بە ڕای چۆمسکی ئەم دوو ئاستە

---

[1]- جیفـري سامبسـون، المـدارس اللغویـة، ترجمـة نعـیم الكـراعین، المؤسسة الجامعیة للنشر و التوزیع، بیروت، ط١، ١٩٩٣، ص ١٥٣.

لە هەموو ڕستەیەکی درکێندراو یان نووسراودا بوونیان هەیە.[1] ئەگەر بێتو لێیان بەئاگابین، ئەوا توانامان لەسەر تێگەیشتنیان باشتر دەکات و وامان لێدەکات ئەو توخمە شاردراوانەی ڕستە باشتر درک پێبکەین، کە سیستەمی زمانەوانی وەکو ڕستەسازی و وشەسازی و واتاسازی و دەنگسازی کۆنترۆڵ دەکەن. بۆ نموونە گەر تێبینی ئەم ڕستەیە لە زمانی ئینگلیزیدا بکەین: (Don’t go away now)، ئاستی قووڵی ئەم ڕستەیە (Go away)یە، بەڵام قسەکەرەکە پاش بیرکردنەوە لە بارودۆخی ڕستەکە، بەو پێکهاتەیەی کە هەیەتی، وای پێ باش بووە خواستەکە بۆ دژەکەی قلْپ بکاتەوە، بۆیە ئامرازی نەرێی خستۆتە سەر ئاستە قووڵەکە، کە وای پێویست کردووە (کاری یاریدەدەری do)ی بەکاربێنێت و واشی پێ باش بووە (ئاوەڵکار) دەستنیشان بکات، بۆیە وشەی (Now)ی بەکارهێنا، (چۆمسکی) جۆری یەکەمی ئاستەکەی بۆ (توانست) گێڕایەوە و جۆری دووەمیشی بۆ چالاکی گێڕایەوە، پاشان هەموو ئەمانە بە درێژی باسی دەکەین، ئەویش لە میانەی باسکردنی تیۆری ڕێزمانی بەرهەمهێنان و گوێزانەوە لای چۆمسکی.

---

[1]- جيفري سامبسون، المدارس اللغوية، ص ٢٩٣.

٤. ڕێزمانی گشتی و ڕێزمانی تایبەتی:

(چۆمسکی) دوو جۆر ڕێزمان لەیەکتر جیا دەکاتەوە، یەکەمیان بە ڕێزمانی گشتی (universal grammar) ناویان دەنێت و دووەمیشیان ڕێزمانی تایبەتە، بە ڕای ئەو زمانەکان تێکڕا لە هەندێک سیستەمی ڕێزمانی و وشەسازی و دەنگی لەیەک دەچن، بەڵگەش لەسەر ئەم قسەیە ئەوەیە، کە زمانەکان هەموو (ناو) لە (کار) جیادەکەنەوە، چونکە هەر یەک لەم دوو توخمە، شوێنی خۆی لە بەکارهێناندا هەیە و ناکرێ هەر یەکێکیان شوێنی ئەوی دیکە بگرێتەوە، هەروەها زۆربەی زۆری زمانەکان جیاوازی دەخەنە نێوان (ناسراوی) و (نەناسراوی)، زۆربەشیان نیشانە بۆ جیاکردنەوەی ژمارەکانی تاک و کۆ بەکاردەهێنن، جگە لەمەش سیستەمی دەنگی لە زمانەکاندا ئەوەندە وێکچوویی یەکدین، بەشێوەیەک ناشاردرێنەوە، ژمارەی فۆنیمەکانیش لە زۆربەی زۆری زمانەکاندا لە یەک دەچن سازگەکانی درکاندنیش لەنێوان دەنگەکانی زمانەکاندا خەریکە لەسەداسەد وەکو یەک بن، لەگەڵ شێوازە فۆنۆلۆجییەکان چ لەڕووی وێکچوون و جیاوازی و چ پێکەوەلکاندن و گەیاندن بە یەکتری و ئاوێتەکردن ......هتد، کە لە زۆربەی زۆری زمانەکاندا ناسراون، لێرەدا

کۆمەڵێک شێوەیەکی گشتی لە زمانەکاندا بەدی دەکرێن، وەکو ئەو ڕێکخستنە زۆرەملێیەی لە نێوان کار و بکەردا هەیە، چونکە هەر کارێک پێویستی بەوە هەیە، بکەرێکی لەگەڵدا بێت یان نیهاد و گوزارەیە، یان هاوشانیبوونی ئاسۆیی و ستوونی، هەرچی سەبارەت بە یاسا ڕێزمانییە تایبەتتەکانیشە، ئەوا ئەو شتانەن کە زمانێکی دیکەی پێ جیا دەکرێتەوە، بۆ نموونە زمانی چینی و ڤێتنامی هیچ جۆرە وشەکارییەک و داتاشینێکیان تێدا نییە.[1] ئەمەش شتێکە ئەم دوو زمانە لە زمانەکانی دی جیا دەکاتەوە، هەندێک زمانی دیکەش هەن، وەکو زمانی هیندۆ ئەمەریکی تاک و کۆ لە یەک جیا ناکەنەوە، زمانی عەرەبیش مۆرفیمێکی بچووککردنەوەی تێدایە، کە مۆرفیمێکە ڕووناکی دەخاتە سەر بوونی کەلێنێک، بەڵام ژمارەی ئەو مۆرفیمانەی هەڵسەنگاندن دەردەخەن، تەنها یەک مۆرفیمە، نەک دوو، هەروەک لە زمانی ئینگلیزیدا بەدی دەکرێت.

[1]- جيفري سامبسون، المدارس اللغوية، ص ٢٨٥.

٥. ڕێزمانی گوێزانەوە

چۆمسکی لەم یاسایەدا دوو جۆری خستەڕوو، کە یەکەمیانی ناونا یاسای گوێزانەوەی زۆرەملێ: ئەو یاسا ڕێزمانیانەن کە ڕستە بەبێ بەکارهێنانیان سازناکرێت، هەرچی سەبارەت بە ڕێزمانی گوێزانەوەی ئارەزوومەندانەیە: ئەوا جۆری دووەمە لە هەردوو حاڵەتی بەکارهێنانیان و بەکارنەهێنانیان ڕستەکە ڕاست دەردەچێ، وەکو یاساکانی بکەرنادیار، چونکە ئەمە ئارەزوومەندانەیە، قسەکەر یاخود نووسەر پەنای بۆ دەبات، بەڵام بە بەکارهێنانی ئەم یاسا ئارەزوومەندانەیە ناچار دەبێت بەوەی یاسای ڕێزمانی دیکە بەکاربێنێت، ئەویش بۆ پاراستنی ڕاستی و دروستی ڕستەکە، ئەو یاسایانەش یاسای ڕێزمانی زۆرەملێن، بڕوانە ئەم ڕستانەی خوارەوە:

١. یاریزانەکە لە تۆپەکەی دا.
٢. تۆپەکە لەلایەن یاریزانەکە لێدرا.

ئەگەر لە هەردوو ڕستە تێڕامێنین، ئەوا دەبینین ڕستەی دووەم بە (بکەرنادیار) دەستی پێکردووە، ئەمەش بژاردەیەکە کە زۆرجار قسەکەر لە کاتی پێویستدا پەنای بۆ دەبات، هەر بۆ ئەم مەبەستەش بکەرەکەی دواخستوە، کە یاریزانەکەیە و بەرکارەکەشی پێشخستووە، کە

تۆپەکەیە، بۆ ئەو مەبەستەش حاڵەتی شلۆڤەیی گۆڕیوە، لەجیاتی ئەوەی کە (مەنسووب) بێت، بووەتە (مەرفووع)، ئەمەش وای لە ڕێزماننناسەکان کردووە، ئەم حاڵەتە تازەیە بە (جێگری بکەر) وەسف بکەن، بکەرەکەشی شوێنەکی دواخراو و لەپێشیدا ئامرازی پەیوەندی هەیە، کە (لە)یە. جگە لە یاسای یەکەم، کە (بکەرنادیار)ە، دەبینین یاساکانی دی هەموو زۆرەملێن، لێرەشدا هێڵکارییەک دەکێشین، کە پەیوەندی ئەم دوانەییانە لەلای (چۆمسکی) دەخاتەڕوو:

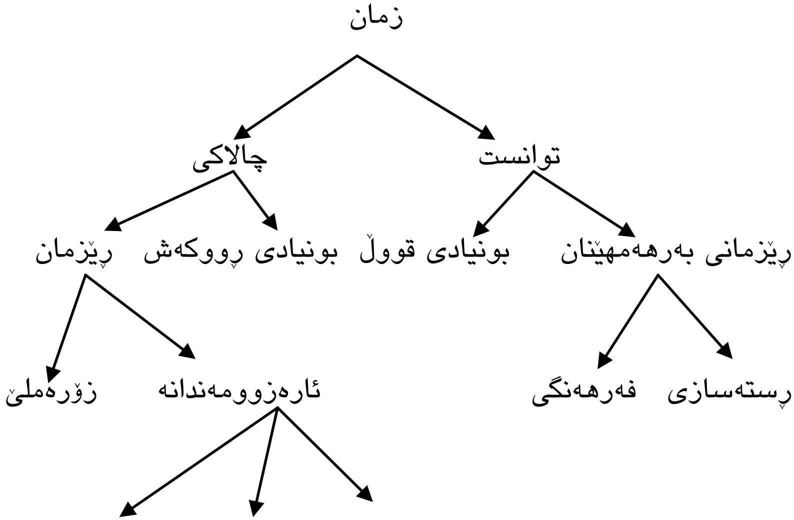

ڕێبازەکانی توێژینەوە لە زماندا

ڕێبازی وەسفی Descriptive Approach

لە سەرەتای ئەم بەشەدا پێویستە ئەو شتانە بهێنینەوە یاد، کە لە بەشەکەی پێشووتردا وتران، کە لە سۆسێر (saussure) - باوکی ڕاستەقینەی زمانەوانی نوێیە ـ ڕێبازێکی لە بواری توێژینەوە زمانەوانییەکان داهێنا، کە توێژینەوەی ئێستایی ـ هاوکات ـ سانکرۆنی) (Synchronically)بوو، ئەم ڕێبازەش قەت گرنگی بە مەسەلەی بەدوای یەکهاتن نادات، کە پرسەکانی زمان لە چوارچێوەی زنجیرەیەکی کاتیدا باس دەکات، بەجۆرێک توێژەر دەست بە باسکردنی بابەتەکە لە کۆنەوە تا دەگاتە تازەکە باسدەکات و ئیدی بەمشێوەیە، ئەمەش توێژینەوەیەکە تیشک دەخاتە سەر زمان لە کاتێکی دیاریکراو و شوێنێکی دیاریکراو و وازی لێناهێنێت، جگە لەو شوێنکاتەش، شوێن و کاتی دیکە ناخاتە چوارچێوەی

باسەکەوە.[1] ئەوەی سۆسێر مەبەستێتی ئەوەیە زمان بە شێوەیەکی وەسفیی نەک مێژوویی یان پێوانەیی، توێژینەوەی لەبارەوە بکرێت، جا پێشینەکان کاتێک گرنگیان بە زمان دەدا، لەبەر ئەوە بوو تا بەدواداچوون بۆ ئەو پێشهاتانە بکەن، کە بەسەر زماندا دێن، بەتایبەتی ئەو لادانانەی تێدا ڕوودەدەن، ئەویش بۆ بەرەنگاربوونەوە و پاراستنی پاکی و بێگەردی زمان، ئەمەش ئەو ئامانجە بوو کە بە (فقهی زمان) یان (فیلۆلۆژیا) (philology) سپێردرا، لەبەر ئەوە پاش سەرهەڵدانی پەرتووکەکەی سۆسێر (کۆرسی لەبارەی زمانەوانی گشتی)،[2](ڕێبازەکانی توێژینەوە) فرەجۆرییان بەخۆوە بینی، ئەوانەی لەژێر کاریگەری ئەم ڕەوەشەدا بوون

---

[1]- بڕوانە: أوزوالد ديكرو و آخرون: المعجم الموسوعي الجديد لعلوم اللسان، ترجمة منذر عياشي، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء، ط١، ٢٠٠٧، ص ٣٠٢، هەروەها بڕوانە: حنون مبارك، المدخل للسانيات سوسير، طوبقال للنشر، الدار البيضاء، ط١، ١٩٨٧، ص٥٥ ـ ٧٢.

[2]- فردناند سوسير، علم اللغة العام، ترجمة يوئيل يوسف عزيز، دار الكتب للطباعة و النشر، الموصل، ط١، ١٩٨٨.

(فرانز بواز Boaz)ی ئەمریکی بوو (١٨٥٨ – ١٩٤٢)[١]، کە بە یەکێک لە ڕێزماننناسە وەسفییەکان هەژماردەکرێت، جا لێرەدا با بزانین ڕێبازی وەسفی چییە؟ و کێ پێشەنگی ئەم ڕێبازە بووە؟ ئەو بنەمایانە چین، کە توێژینەوەی وەسفی پشتی پێ دەبەستێت؟ ئایا توێژینەوەی زمانەوانی عەرەبی وەسفی یاخود ناوەسفی بووە؟

توێژینەوە زمانەوانییەکان هەر لە ساڵی (١٩١١)ەوە، کە (بواز) پەرتووکێکی بچووکی دەرکرد و تێیدا وەسفی هەندێک لە زمانەکانی هیندۆ ئەمریکی کرد،[٢] (Handbook of American Indian Languaguages)، لەم پەرتووکەدا تەنها باسی سێ لە زمانە بەراییەکان دەکرد، لەو زمانانە بۆ نموونە زمانی (هۆبی) باسکردووە و کۆمەڵە تێبینییەکی تێدا خستۆتە ڕوو سەبارەت بەو خەسڵەتە تایبەتیانەی کە لە زمانە ئەوروپییەکان جیای دەکاتەوە و لە هەمان کاتیشدا دەیکەنە ئامرازێک بۆ تێگەیشتنی شارەزاییەکان و ئەو ئەزموونانەی

---

[1] -John Loyns, Chomsky, Fontana press, 3thed, 1991, p27-29.

[٢]- جيفري سامبسون، المدارس اللغوية، ترجمة نعيم الكراعين، المؤسسة الجامعية للنشر و التوزيع، بيروت، ط١، ١٩٩٣، ص٥٩.

ئەو کەسانە هەیانە، کە بەو زمانە قسەدەکەن. (بواز) لەم بوارەدا پشتی بەو تێبینیانە بەست، کە لە ڕێزمانی زمانەکەدا هەن و هەندێکیان دیار نین، ئەمەش ئاماژە بە کاتی (کار)ەکە دەکات، کە ئایا (کاری ڕابوردوو)ن یان ئاماژەن بۆ ئێستا، بۆ نموونە هەردوو مانای (He was coming) و (He is coming)، بە یەک دەربڕین گوزارشتیان لێدەکرێت، جاری واش هەیە بۆشایی دروست دەبێت و ئاماژە بە (کۆ) دەکات، (بواز) وەسفی دەنگ و بڕگەکان و شێوازەکانی کردووە، بەڵام توێژەرێکی وەسفیی کە قوتابییەکی زۆری هەبوو و لەژێر کاریگەریدابوون، لیۆنارد بلۆمفلید(Bloomfield) (١٨٨٧ – ١٩٤٩) بوو.

بلۆمفیلد لەژێر کاریگەری ئەو قسانەدا بوو، کە (بواز) لە پەرتوکەکەیدا باسی کردبوو، ئەم کاریگەریەشی بە ڕادەیەکی زۆر بوو، هەروەها لەژێر کاریگەری قوتابخانەی ڕەوشتکاریی دەروونناسیدا بوو، لەبەر ئەوە ئەو وەسفە زمانەوانییەی پشتی پێ دەبەست، ئەو وەسفە بوو، کە لەسەر پایەی تێبینیکردنی قسەدرکێندراوەکە دەوەستێت، نەک ئەو زمانەی کە دەخوێندرێت و پێشتر لەلایەن قسەکەرانەوە ئامادەکاریی بۆ دەکرێت، ئەو لەسەر بونیادی

ئەو قسـەیەی کە هەڕەمەکیـانە دەوترێت، وەسـفی زمـانی کـرد و خـۆی لە بەکارهێنـانی پرسـیار بە دوورگـرت، بـۆ نمـوونە پرسـیاری وەکـو: چـی دەڵێیـت ئەگەر؟ چـۆن دەتوانیـت ئەم قسـەیە لە زمانەکەتـدا بڵێیـت؟ .....هتـد، ئەم زمانەوانە ڕاستگۆیانەتر و بابەتیانەتر وەسفی زمـانی کـرد و خۆی لە خەملاندن و هەڵسەنگاندن و مۆرکە کەسییەکان بە دوورگرت[1].

گرنگتـرین خەسـڵەتەکانی ڕێزمـان لای (بلۆمفیلـد) تێڕوانینی زمـان بە شـێوەیەکی ڕەهـا بـوو بەدەر لە بیروڕا کۆن و دێرینەکانی پێشوو و بڕیارە پێشـوەختەکانی وەکو: ئاخاوتن سێ بەشە: ناو، کار، پیت،[2] تەنانەت دەبێ ماناش لە تـوێژینەوەی ڕێزمانییـەکان بەدووربگرێـت، چـونکە ماناکـان بە ڕای ئەو لەڕێـگەی واژە ورووژێنەرەکـانەوە پەیـدا دەبێـت، بەو حیسـابەی کە وەڵامدانـەوەیـەکی ڕەوشـتکارییە و لە ئەنجـامی وروژێـنەرە قسـەییەکانی دیکەوە سەرهەڵدەدەن، هەروەک لە چیرۆکی کچەکە(جێل) و برادەرەکەی (جاک) و سێوەکەدا بۆمان دەرکەوت.[3]

١- جيفري سامبسون، المدارس اللغوية، ص ٦٦- ٦٧ .

٢- جيفري سامبسون، المدارس اللغوية، ص ٦٨.

٣- جيفري سامبسون، المدارس اللغوية، ص ٧٠.

تـویـێژینەوەی ڕێزمـانی لای بلۆمفیلـد ــــ هەروەکـو لە بەشەکەی پێشوودا باسمان لێوە کرد، شیکردنەوەی زمانە بە ئامانجی دۆزینەوەی پێکهاتەکان و دەست خستنە سەر پێکهاتە ڕێزمانییەکانی، ئەویش بە ئامانجی ناسینی ئەو بونیادانەی تیشک دەخەنە سەر دروستکردنی ڕستە.

جا هەریەک لە (ئیدوار ساپیر) و قوتابیەکەی (بنیامین لی وۆرف)، کە پێشتر لە شوێنێکی دیکەدا باسمان کرد، بە پێشەنگی ڕێبازی وەسفیی هەژماردەکرێن، هەردووکیشیان بەو گریمانەیە ناویان دەرکرد، کە بە (گریمانەکەی ساپیر – وۆرف) Sapir – whorf hypothesis ناسراوە.[1] کورتەی ئەم گریمانەیەش ئەوەیە، کە جیاوازیی لەنێوان زمانەکاندا تەنها جیاوازی نییە لە شێوازەکانی گوزارشتکردن لە کۆمەڵێک شارەزایی و ئەزموون، لەبەر ئەوە بەهیچ شێوەیەک دوو زمان لەم جیهانەدا بوونیان نییە، کە لەیەک بچن و بە یەک شێوە بن، کە گوزارشت لە هەمان واقیعەکە بکەن، جا لەبەر ئەوەی زمان ئەم شارەزاییە دەستنیشان دەکات و شارەزایش مەسەلەیەکە

---

١. هدسون، علم اللغة الاجتماعي، ترجمة محمود عبدالغني عياد، مراجعة عبدالأمير الأعسم، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ط١، ١٩٨٧، ص ١٦٧.

جیـــاوازیی هەیە و لە میللەتــێکەوە بــۆ میللەتێکــی دیــکە جیـاوازە. کەواتە لەســەر ئەم بنەمـایە زمانەکـانیش لەگەڵ یەکدیـدا جیاوازییـان دەبێــت،[1] ئەو وشــەیەی لە زمــانی (هۆبی Hopi)یدا ئاماژە بۆ (هەور) دەکات، دەکەوێتە پاش ناســراوەکە، کە کــائینە زینــدووەکەیە، ئەم حـــاڵەتە لای (هۆبییەکان) شرۆڤەیەکی هەیە، تـاکی هـۆبی لە نوێژەکانیـدا گوتـــار ئاراســـتەی هەورەکـــان دەکـــات و ئەو وشـــانە بەکاردێنێـت کە ئاراسـتەی کـاتێکی زینـدوو دەکرێـت، بەو شــێوازەش (کۆ)یـــان بـــۆ بەکارێنێـــت، کە بـــۆ کـــائینە زینـدووەکان بەکاردێـت، وەکـو ئەو نـاوانەی ئامــاژە بـۆ زینــــــدووەکان دەکەن، نەک شـــــتە متبووەکــــــان و نازینـدووەکـان،[2] بەڵام لەبەر ئەوەی زمـانی (هـۆبی) هـیچ ئامــاژەیەکی بـۆ (کـات، زەمەن) تێـدا نیـیە، کە لە زمــانە ئەوروپییەکانـدا بـوونی هەیە، ئەمـەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ژیانیـان لەگەڵ ژیـانی ئەوروپییەکانـدا جیـاوازی هەیە، بێگومـان گەر هۆبییەکـانیش وەکـو ئەوروپییەکـان تیـۆری زانســـتی ورد و ئاڵۆزیـــان بەرەوپـــێش ببـــردایە، وەکـــو

١- جیفري سامبسون، المدارس اللغوية، ص ٨٥.

٢- جیفري سامبسون، المدارس اللغوية، ص ٨٧.

ئەوروپییەکـان ئەوا لەو حاڵەتـدا یاسـاکانی فیزیـا لایـان جۆرێکی دیکە دەبوو.[(١)]

گەر بە دوای ئەم بـابەتەدا بچـین و بەوردی زمـانەوانە وسـفییەکان بـاس بکەیـن، ئـەوا تـویژینەوەکە زیـاتر درێـژدەبێتەوە، لەبەر ئەوە تەنهـا ڕێبـازی وەسـفی بـاس دەکەیـن، چـونکە ئەم ڕێبـازە لە زمـانە زینـدووەکان دەکۆڵێتەوە و زمانە کۆنەکان وەلادەنێت، لێکدانەوەی زمانە کۆنەکانیش ناچارمـان دەکات بگەڕێینەوە بۆ تـویژینەوەی قۆناغبەندی مێژوویی، ئەم کارەش لەگەڵ ڕێبازی وەسفی دژاودژ دەبێـتەوە. گەر مەبەسـتمان لە تـویژینەوەی زمـانەوانی تێگەیشـتنی زمـان بێـت بـۆ دەسـتەبەرکردنی ئامـانجە کردارییەکـان چ لەڕووی وابەسـتەکی چ لەڕووی هزری و گوزارشتکردنەوە، ئایا لەم حـاڵەتەدا تویژینەوەی زمـانە دێرینەکـان لەم ئاسـتەدا چ سـوودێکی هەیە؟ لەبەر ئەوەی ڕێبـازی وەسـفی بەدواداچـوونی ورد لە بـواری بەسـتنەوەی وانەکە بە ئەرکەکـانەوە ڕەچاودەکـات، ئەوا گرنگیـدانی بـۆ نمـوونە بە ڕێزمـان و یاسـاکان، تەنهـا لە بـواری ئەرکـی (پراگمـاتیکی) دایە و زۆر گرنـگ نیـیە بەلایەوە لە هۆکـارە فێرخـوازیی و عەقڵیەکـانی ڕێزمـان

---

[١]- جیفري سامبسون، المدارس اللغویة، ص٨٩.

بکۆڵێتەوە، بۆ نموونە لە زمانی عەرەبیدا: ئایا چ شتێک (بکەر)ی (ڕەفع) کردووە؟ ئایا بۆچی (گوزارە) (ڕەفع) کراوە؟ بۆچی (پیت) بیناکراوە و (موعەڕب) نییە؟ ئایا بۆچی (کاری ڕانەبوردوو) (موعەڕب)ە، کەچی (کاری ڕابوردوو) و (کاری داخوازی) (موعەڕب) نییە؟ هەروەها ڕێبازی وەسفی گرنگی بەو مەسەلانە نادات، کە ڕێزماننناسەکان مشتومڕی زۆریان لەسەرە، بۆ نموونە وەکو: ئایا (بەڵێ) ناوە یاخود کارە؟ ئایا پێنج ناوەکە (الاسماء الخمسة) بە بزوێنی کورت یان بە هێماکانی ئیعرابی لاوەکی (الألف و الواو و الیاء) شیدەکرێنەوە؟ زمانەوانی وەسفی زیاتر گرنگی بە شیکردنەوەی قسە دەدات، بۆ ئەوەی ئەو بونیادانەمان پێ بناسێنێت. کە کۆنترۆڵی پرۆسەی داڕشتنی ڕستە دەکەن، یان هەڵوەستە لەسەر ڕوونبوونی ماناکە دەکەن، یان سروشتی بونیادەکانی وشەسازی دەخەنەڕوو، لەبەر ئەم هۆیە ڕێبازی وەسفی گرنگییەکی زۆر بە زمانی درکێندراو(ئاخاوتن) دەدات، بەڵام لەهەمان کاتیشدا زمانە نووسراوەکە بە یەکجارەکی وەلانانێت، بەڵکو زۆر لەو گرفتانەی بەرەنگاری تویژەر و ڕێزمان و دەنگ و

مۆرفۆلـــۆجی دەبـــنەوە، ڕێبـــازی وەســـفی چارەســـەریان دەکات.

لە ڕووی واتاسـازییەوە، تـوێژەری وەسـفی گرنگـی بەو گۆڕانکارییە نادات، کە دووچاری واتا هەمەجۆرەکانی واژە دەبن، بەڵکو یەکسـەر هەنگاو بەرەو ئەو مانـایە دەنێت، کە واژەکە لە کـاتی بەکارهێنانـدا دەیگەیەنێـت، بـۆ نمـوونە لـە زمـانی عەرەبیدا وشـەیەکی وەکو (جبهـة، بەرە) ئامـاژە بە مانـایەکی سـەربازیی ناسـراو دەکـات، بەڵام لە ڕابـوردوودا مانای کۆمەڵە ئەسپێکی دەدا بەدەستەوە، لەم حاڵەتەدا گەر تـوێژەر ڕێبـازە مێـژووییەکە پەیڕەوبکـات، ئەوا دەبـێ ئەو هۆیـانە دەربخـات، کە مانـا و ئاماژەکـانی ئەم وشـەیەی بە درێژایی مێژوو گۆڕیوە، بە هەمان شێوەش وشەی (دبابة) لـــە زمـــانی عەرەبیـــدا بە ئـــامرازێکی ســـەربازی ناســـراو دەووترێت، وەسفکار تەنها بەس مانا بەکارهێنراوەکەی ناو ریسـکەکە باسـی دەکـات، کەچـی ئەو کەسـەی کە ڕێبـازی مێژوویـی پەیـڕەو دەکـات دەبـێ بـاس لەوە بکـات کە ئەم وشـــەیە لەزمـــانی عەرەبـــی دێرینـــدا بەهەمـــوو ئاژەڵێـــک دەوترێت کە لەسەر زەویدا بڕوات.[١]

[١]- بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: اسماعيل عمايرة، المستشرقون و المناهج اللغوية، دار وائل للنشر، عمان، ط٣، ٢٠٠٢، ص ٩١ ـ ١٢٦.

هەروەهــا ڕێبــازی وەســفی لەمیــانەی باســکردنی دەنگەکانــدا هەڵوەســتەیەکی ســست دەکــات و ئەو شــتانە دەخاتەڕوو، کە ئادگارەکانی دەنگێک لە دەنگێکی دیکە جیا دەکەنەوە، بە هەمــان شــێوە کاریگەرییەکــانی نێوانیــان لێکــدەداتەوە و زارەکــان و بنەماکــانی دروســتبوون و بڵاوبوونەوەشــیان دەخــاتە ڕوو و نەخشــەی جــوگرافی پێشکەش دەکات، بەجۆرێک سنووری زمانە ناوخۆییەکان و دەرەکییەکان نمایان بکات، ئەوەی جێی سەرنجڕاکێشانە، زانستەکانی زمانی عەرەبی لە سەرەتاوە وەسفی بوون، بەڵـگەش لەســەر ئەم قســەیە ئەوەیە، کە زمــانی عەرەبــی پشــتی بە (گــوێگرتن) دەبەســت، نەک (پێوانــەکردن)، هەروەهــا پەیوەنــدی نێــوان قســەکەرانی بەشــێوەیەکی ڕاســتەوخۆ دەکــردە بنەمــا و لە زمــان وەردەگیــرا، لەبەر ئەوەی بــابەتی ئەو زمــانەی کە دەخوێنــدرێت، بــابەتێکی درکێندراوە و تازەیە و بابەتێکی کۆن و ماوە بەسەرچوو نییە، بەگشتی عەرەبیزانەکان خۆ بەگەورەتر دەزانن لەوەی کە لە ڕۆژنامەکانەوە زمان وەرگرن، بە هەمان شێوەش بۆ زمانەوانەکــانی دی ئەم حاڵەتەیــان بە عەیــب دەزانــی و ڕەخنەیان لێ دەگرت، ئەمەش لە ڕاستیدا بەڵگەیەکی ڕوونە لەســەر ئەوەی لایەنــی وەســفی لە زمــانی عەرەبــی کۆنــدا

بـــوونی هەیە، هەنـــدێک لە تـــوێژەرانیش تێبینـــی ئەوەیـــان کـردووە کە کوفییەکـان لە بەسـرییەکان وەسـفگەرتربوونە، چـونکە بەسـرییەکان لە بـواری پێوانـەدا ڕۆچووبـوون و لە (گوێگرتن) زیاتر پشتیان پێ دەبەست.

پـــاش ئەوەی ڕێزمـــانی عەرەبـــی لە بـــواری پێوانـــەدا دووچـاری تەسکبوونەوە بوو، هەندێک لە ڕێزماننناسـەکان بانگەشەیان بۆ ئەوە دەکرد، کە تەنها وەسف بکەنە بنەما، ئیـــدی واز لەو جیاکـــاریی و مشـــتومڕەیە بێـــنن، کە لای ڕێزماننناسـانی دێـرین هەبـوو، هەروەهـا هۆکـار و پاسـاوە فێرخـوازی و عەقڵییەکـان وەلابنـێن، هەروەکـو لای (ئیـبن مـــەزا قرتبـــی) تێبینـــی دەکرێـــت، کە خـــاوەن پەرتـــووکی (وەلامدانەوەی ڕێزماننناسەکان)ە، (قرتبی) لەم پەرتووکەدا بانگەشـــەی بـــۆ لابردنـــی فـــاکتەری ڕێزمـــانی دەکـــرد، بەڵام بەداخەوە فـاکتەرێکی دیـکەی هێنـایە گـۆڕێ، کە فـاکتەری خوایی بوو.[1]

١ـ ابن مضاء القرطبي، كتاب الرد على النحاة، تحقيق شوقي ضيق، دار المعارف، مصر، ط٢، ١٩٨٢، ص ١٣٠، هەروەها بڕوانە: على زوين، منهج البحث اللغوي بين التراث و علم اللغة الحديث، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ط١، ١٩٨٦، ص١٧.

پیادەکردنی وەسفی

ڕێبازی وەسفی پشت بە ڕێگە و شێوازە ڕێکەکانی دەبەستێت، ئەوانیش بریتین لە: جێگۆڕکێ، گونجاندن، گوێزانەوە، بەڵگەخوازیی، توێژینەوەی چەندێتی).

جێگۆڕکێ نموونەکەی ئەوەیە، کە لەکاتی قسەکردندا بۆ نموونە بڵێیت: ماڵەکەم، خانووەکەم، ماڵەکەت، خانووەکەت، ماڵەکەی، خانووەکەی، ماڵەکەمان، خانووەکەمان. لێرەدا لە هەموو وشەیەکدا جێناوەکەمان بە جێناوێکی دیکە گۆڕیوە و ئەنجام مانا پوختکراوەکەی هەردوو ناوەکە و جێناوەکە لە ئەنجامی پێکەوەلکانیان وەکو یەک مانا ماونەتەوە و گۆڕانکارییان بەسەردا نەهاتووە، ئەمەش وا دەگەیەنێت ئەو جێناوانەی دووبارە دەبنەوە، یەک ئەرک ئەدا دەکەن، کە واتای خاوەنداریێتی (ماڵەکەیە: خانووەکەیە)، ئەم جێناوەش پێگەیەکی هەیە، کە لە ڕێزمانی عەرەبیدا بە (دیارخەر) دەناسرێت، لەمەوە یاسایەکی گشتی هەڵدەهێنجین، کە ئەمەیە: هەر جێناوێک لەم جێناوانە جێگەی ئەوی دی دەگرێتەوە، کەواتە جێناوەکان سەر بە یەک شێوازن.[1]

---

[1]- روبير مارتان، مدخل لفهم اللسانيات، ترجمة عبدالقادر المهيري، مركز دراسات وحدة العربية، بيروت، ط١، ١٩٩٠، ص٤٣.

گونجاندنیش پشت بە تێبینیکردنی ئەو وشانە دەبەستێت، کە یاوەری یەکترین، بۆ نموونە کە دەڵێیت: زمانی ئینگلیزی بەباشی یاخود بەتەواوەتی فێربوو: لێرەدا وشەی (فێربوون) سوودی جەختکردنەوە دەدات بەدەستەوە، وشەی (بەباشی) بووە (ئاوەڵناو)، بەڵام تۆ ناتوانیت بڵێیت فلانە کەس بەتەواوەتی و بەباشی نەخۆشکەوت، وەکو وەسفکردن یان جەختکردنەوەیە، لێرەدا تویژەری وەسفکار ئەم یاسایە هەڵدەهێنجێت، ئەویش ئەوەیە کە هەموو کارەکان بۆ جەختکردنەوە دەست نادەن، ئێمە ناتوانین لە زمانی ئینگلیزیدا بڵێین: I him saw لەجیاتی: I saw him لە زمانی عەرەبیشدا ناتوانین بڵێین (أعطاەک)، کەچی دەتوانین بڵێین (أعطاکە: پێتبەخشی)، چونکە پرۆسەی گونجاندنەکە لە پێکهاتەکەی پێشوودا بۆ یاسایەکی ناپەسەند پەلی هاویشت، لەبەر ئەوە دەڵێین کە لە زمانی عەرەبیدا ناکرێت (بەرکار) لە حاڵەتی جێناوی لکاو پێشبخرێت، ئەویش گەر ئاماژە بە نادیارێکی سەر بکەری دووەم بکات، کە لە خودی خۆیدا جێناوێکە ئاماژە بۆ بەرانبەرەکە دەکات، لێرەدا دەبێ جێناوی بەرانبەرەکە (ک) پێش نادیارەکە بکرێت، کە (هـ)ەکەیە[1].

---

[1]- روبير مارتان، مدخل لفهم اللسانيات، ص ٤٨.

سـەبارەت بە شـێوازی گوێزانـەوەش، کە وەسـفییەکان پشتی پێ دەبەستن، ئەوا لەسەر تێبینیکردنی ئەو پێشهاتانە دەوەستێت، کە بەسەر ڕستەکەدا دێن، وەکو گوێزانـەوە بە زیـــادکردنی شـــتێک لێـــرەو لەوێ، ئەم نەخشـــەیەش گوێزانەوەکە وەک نموونەیەک ڕوون دەکاتەوە:

قسەدەکات	قسەی نەکرد
دێت	نەهات
دەوڵەمەند بوو	دەوڵەمەند نەبوو

لێـرەدا گوێزانــەوە بە زیــادکردنی ئــامرازی (نــە)ەوە ڕوویدا، لەوانەشـە گوێزانـەوە بە پێشکەشکردنی وشـەیەک بێت، لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە و بەپێچەوانەشـەوە، لەوانەشـە بە پەنـابردن بێـت بـۆ (بکـەرنادیار: passive voice) یـــان بەهـــۆی داتاشـــینی ڕســـتەیەک بێـــت لە ڕستەیەکی دیکەوە یان لە چەند ڕستەیەکەوە بێت،[١] وەک ئەوەی بوترێت:

مارسیدسەکەی بە هەزارەها دراو کڕی.

ئەم ڕســتەیە ژمــارەیەک ڕســتە لەخــۆ دەگرێــت، کە ئەمانەن:-

---

١. روبير مارتان، مدخل لفهم اللسانيات، ص٥٠.

١. ئۆتۆمبیلێکی کڕی.

٢. جۆری ئۆتۆمبیلی مارسیدس.

٣. نرخی ئۆتۆمبیلەکە چەند هەزارێکە.

٤. بە کاش پارەکەی داوە.

هەرچی شێوازی (بەڵگەخوازیی)یە، لەوەدا بەرجەستە دەبێت، کە وەسفکاری زمانەکە بەڵگە لەسەر چەند شتێک بۆ چەند شتێکی دیکە بهێنێتەوە، وەکو: زەید تەڵاقدانی دەوێت، لێرەدا وەسفەکەش بەمشێوەیە هەڵدەهێنجرێت: زەید ژنی هێناوە، ژنهێنانەکەی بە کێشەیە، بەڵام ئەگەر بوترێت: زەید لە مەسەلەی تەڵاقدانەکەدا مکوڕ نییە و لە دڵەڕاوکێدایە، ئەویش لەبەر منداڵەکان، لەم حاڵەتەدا بۆمان دەردەکەوێت کە لەمێژە ژنی هێناوە و منداڵی هەیە.

لەوانەشە جاری وا هەیە وەسفییەکان پەنابەرنە بەر توێژینەوەی زمان بە پشت بەستن بە شتێک، کە بە توێژینەوەی چەندێتی ناوزەند دەکرێت، ئەمەش خەسڵەتێکە لە بواری توێژینەوەدا کە لە بواری ئابوورییەوە بۆ زانستەکانی زمان گوازراوەتەوە، توێژەر لەم حاڵەتەدا یاسا زمانەوانییەکان هەڵدەهێنجێت، ئەویش بە پشت بەستن بە بەکارهێنانی، بەتایبەتی گەر چەمکەکە قابیلی

ژمـاردن و ئامـارکردن بێـت[١]. لە حاڵەتێکیشـدا گەر بڵێـین زمـانی عەرەبـی هـاوچەرخ خەریـکە واز لەم وشـە کۆنـانە دێنێت، وەکو (حمو) و (فو)، ئەوا پێویستە لەسـەرمان لەم حاڵەتـدا بەدواداچـوون بـۆ ئەم مەسـەلەیە بکەیـن لە زۆر نموونەی درکێندراو و نووسراو، بۆ ئەوەی بزانین ئایا ئەم گریمـانەیە ڕاسـتە یـاخود نە، یـاخود نـزیکە لە ڕاسـتییەوە، پاشـانیش دەگەڕێیـنەوە سـەر باسـکردنی ئەم بیـرۆکەیە، ئەوکاتەی باسی ڕێبازی ئاماری دەکەین.

ڕێبازی مێژوویی: historical approach

گرنگتـرین ئەو شـتانەی ڕێبـازی مێژوویـی لە ڕێبـازی وەسفی جیادەکەنەوە ئەوەیە، کە ڕێبازی مێژوویی گرنگی بە زمـانی کـۆن دەدات، کە لە پـێش هەمـوو کارەکـانی گرنگیدانـە بە سـەرچاوەکان، وەکـو پەرتـووکە ئـاینییە پیرۆزەکـان و پەرتـووکە ئەدەبـی و شـاکارە بـەرزەکان و شـیعری ئەفسـانەیی، شـیمانەی ئەوەش هەیە گرنگـی بە نەخـش و ڕەنـگ و تابلۆکـانی نـاو ئەو دەقـانە بـدات، کە گوزارشـت لەو پێشـڤەچوونە دەکـات زمـان بڕیـویەتی چ لە ڕووی سیستەمی نووسین و چ لە ڕووی ڕستەسازی و چ

[١]- روبير مارتان، مدخل لفهم اللسانيات، ص ٥٤.

لە ڕووی وشەسازی و چ لە ڕووی داتاشراوییەوە، هەروەها ئەم ڕێبازە باس لەوە دەکات کە زمانێک لە زمانەکان لەوانەیە بۆ ڕەچەڵەکێکی زمانی دیاریکراو بگەڕێتەوە، وەک ئەوەی زمانی عەرەبی لە زمانی سامییەکانەوە بنەچەی گرتووە – گەر ئەم گریمانەیە ڕاست بێت، کە ڕۆژهەڵاتناسان باسی لێوە دەکەن[1]. هەروەکو دەربارەی زمانەکانی فەرەنسی و ئیسپانی و ئیتاڵی دەوترێت، کە لە زمانی لاتینییەوە سەرچاوەیان گرتووە، کە زمانی پەرتووکی پیرزۆ بوو لە چەرخەکانی ناوەڕاستدا[2].

---

[1]- بڕوانە: بيار أشار، سوسيولوجيا اللغة ترجمة عبدالوهاب ترو، عويدات للنشر، بيروت، ط١، ١٩٩٦، ص١٥. هەروەها بڕوانە: اسماعيل عمايرة، المستشرقون و المناهج اللغوية، ص٢١.

[2]- اسرائيل و لفنسون، تاريخ اللغات السامية، دار القلم للنشر، بيروت ـ لبنان، بلا تاريخ، ص ٩ ـ ٢٥ ، ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی شلاسەر یەکەم کەسە کە دەستەواژەی سامی و سامییەکان بەکارهێنابێت، کە لە تەوراتەوە وەریگرتووە، و لە دەی سەفەری تەکویندا دەڵێت: ئەمە لەدایکبووی نەوەی نوحە: سام، حام، یافس، کە پاش تۆفانەکە ئەم منداڵانەیان بوو، بڕوانە: التهامي الهاشمي، بعض مظاهر التطور اللغوي، دار النشر المغربية، دار البيضاء، ١٩٧٨، ص ٤١ ـ ٤٢.

له کـۆنەوە لە زانســتەکانی زمــانی عەرەبیــدا چەنــد ڕواڵەتێکی ڕێبازی مێژوویی پەیدابوون، (ڕازی) گرنگی بە بەدواداچوونی ئەو وشە تازانە دەدا، کە لە زمانی عەرەبی پاش ئیسلام سەریان هەڵدا، ئەویش لە پەرتووکی (الزينة في الكلمات الأسلامية) [1]دا، کە مانای ئەو واژانەی تێدایە، کە لە زمانی جاهیلیدا بەکاردەهێنران؟ ژمارەیەکی دیکەش لەو زانایانە گرنگیان بە زارەکان دەدا چ ئەو زارانەی کە ماون و ئەوانەی لەناوچوونە، هەروەها باسیان لەو زارانە کردووە، کە کاریگەریان لەسەر زمانە هاوبەشەکە هەیە، کە زمانی قورئانی پیرۆزە، هەروەها بەدواداچوونیان بۆ دیاردەی ئاواز و شێوازی گشتی و دزەکردنی وشەگەلی دی لە زمانی دییەوە کردووە، بەڵام ژمارەیەکی کەمیان گرنگیــان بە پــاککردنەوەی زمانەکــان داوە لەو وشــە دزەکردووانە بۆ ناو زمانی پەتی[2].

ڕێبازی مێژوویی زیاتر لە لایەنە واتاییەکەیدا نمایان دەبێت، ئەم ڕێبازە بەرانبەر بەو وشانە ڕادەوەستێت و

---

[1]- الرازي ابو حاتم (٣٢٢هـ)، الزينة في الكلمات الأسلامية، تحقيق حسين فضل الله، القاهرة، ط٢، ١٩٥٧.

٢- بڕوانە: ماريو باى، أسس علم اللغة، ترجمة احمد مختار عمر، عالم الكتب، مصر، ط٢، ١٩٧٦، ص ٤٣ ـ ٤٥.

پرســـياريان ئاراســـته دەكـــات، ســـەبارەت بە بنـــە و بنەچەكانيـان و پێشـڤەچوونی مێژوويـانيش بە پـلە دوو و ئينجـا مانـای هەنووكەيـان و چـۆنيەتی بەكارهێنانيـان لە قۆنـاغی دواييـدا، هەروەهـا لقێكـی ديـكە لە دووتـوێی تـــــوێژينەوەی واژەكانـــــدا هەيە كە ئيتمۆلۆژييـــــــە (etymoplogy)، ئەم لـقەش گرنگـی بە مێـژووی قسـە دەدات، لقێكـــــــــــی ديـــــــــــكەش هەيە، كە (واتاسـازی)يە(semantics)، گرنگی بە تـوێژينەوەی ئەو واتايانە دەدات، كە ئەم واژانە ئاماژەی بۆ دەكەن، جا لەو دوو لقەی كە پێشوو باسمان كرد، لقی سێيەم پەيدابوو، كە دەكـــرێ بە لقـــی فەرهەنگســـازی (Lexicography) ناوزەند بكرێت،[1] واتە: هونەری پۆلێنكردنی فەرهەنگ، لەم بـوارەدا پێويسـتە ئامـاژە بەوە بكەيـن زمانەكـانی ڕۆژاوا گرنگييەكـی زۆريـان بە بـواری پـۆلێنكردنی فەرهەنـگە مێژووييەكـان بـۆ زمانەكانيانـدا، وەكـو زمـانی ئينگليـزی و ئەڵمـانی و ....هتـد، بەڵام لە زمـانی عەرەبييـدا - مخـابن - فەرهەنگی مێژوويی نە لە كۆن و نە لە تـازەدا بـوونی نييە، هەرچەنـدە فەرهەنگـی هەمەجـۆر هەن، كە دەكـرێ وەكـو فەرهەنگـــی مێژوويـــی بەكاريـــان بێنـــين، وەكـــو ئەوەی

١ـ اسماعيل عمايرة، المستشرقون و المناهج اللغوية، ص٣٢.

سەبارەت بە (ڕازی) و پەرتووکەکەی کە ناوی (الزینة في الکلمات الأسلامیة)یە[1] باسمانکرد. نووسەر ئەم پەرتووکەی بە نیەتی ئەوە نەنووسیوە، کە ببێتە فەرهەنگێکی مێژوویی، بەڵام بەگوزەرکردنی کات بووە ئەو شتە، بۆیە کاتێک کە بۆی دەگەڕێینەوە، دەبینین ئەو مانایانەمان بۆ دەستنیشان دەکات، کە واژەکان پێش ئیسلام و دوای ئیسلام پەیوەندییان پێوە هەبوو، بە هەمان شێوەش فەرهەنگی (أساس البلاغة ـ بنەمای ڕەوانبێژی)ی (زەمەخشەری) (٥٣٨ هـ)، نووسەرەکەی بەو مەبەستە نەینووسی، کە ببێتە فەرهەنگێکی مێژوویی، بەڵام ئێمە کاتێک بۆی دەڕوانین، ئەمڕۆ نموونەگەلێکی دەربارەی خوازەی واژەیی تێدا دەبینین، کاتێک کە بە زۆر بەکارهێنانی دەبێتە واقیع و بە تێپەڕبوونی کات لە واتا ڕاستەقینەکەی دووردەکەوێتەوە.

ڕۆژهەڵاتناسەکان تێبینی ئەوەیان کرد ـ هەروەکو ئیسماعیل عمایرە دەڵێت ـ کە ئەم کەلێنە لە فەرهەنگە عەرەبییەکاندا بوونی هەیە، بۆیە هەندێکیان هەوڵی ئەوەیاندا فەرهەنگی مێژوویی بۆ واژەکانی زمانی عەرەبی بنووسن،

١- الرازي ابو حاتم (٣٢٢هـ)، الزینة في الکلمات الأسلامیة، تحقیق حسین فضل الله، القاهرة، ط٢، ١٩٥٧.

لەوانە بۆ نموونە (ئۆگست فیشەر Fisher)، کە فەرهەنگی مێژوویی لەمجۆرەی نووسی، بەڵام پێش ئەوەی تەواوی بکات، کۆچی دوایی کرد، ئەوە بوو لەم فەرهەنگەدا بەوە ڕاگەیشت، کە پێشەکی فەرهەنگەکە و هەندێک لە بەشی (هەمزە) بنووسێت، کە لە ساڵی (١٩٦٧) لە (قاهیرە) بە ناونیشانی (فەرهەنگی زمانەوانی مێژوویی) بڵاوکرایەوە، پێش ئەمەش پڕۆژەی فەرهەنگێکی دیکە هەبوو، کە ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی (کریمر) کاری تێدا دەکرد، کە لە ساڵی (١٩٣٠) کۆچی دوایی کرد، ناونیشانەکەی (فەرهەنگی تیۆدۆر نودلکە بۆ زمانی عەرەبی پەتی) بوو، بەڵام چارەنووسی ئەم پرۆژەیە وەکو ئەوی دیکە وابوو[١].

ئەو بەڵگانە ئەوە دەخەنە ڕوو، کە توێژەرانی بواری زمانی عەرەبی لەژێر کاریگەری ڕێبازی مێژووییدا بوون، و مکووڕبوونی ڕێزماننناسە دێرینەکانە لەسەر هەڵهێنجانی یاسا ڕێزمانییەکان لەو دەقانەی، کە بۆ بەڵگەخوازیی زمانەوانی بەکارهێنران، لەبەر ئەوە بۆچوونە ڕێزمانییەکانیان لەسەر بنەمای مێژوویی دامەزراندووە، جا کە تەماشای پەرتوکەکانی ڕێزمان دەکەین، ئەو پاساوە فێرخوازی و عەقڵیانەمان بەرچاو دەکەوێت، کە

١- اسماعيل عمايرة، المستشرقون و المناهج اللغوية، ص٣٣.

ژمـــارەیەکی زۆریـــان ئامـــاژە بەو شـــێوازانە دەکەن کە عەرەبـی جـاران بەکاریـان دەهێنـا، وەکـو زمـانی عەرەبـی خەڵکـی (حیجـاز) و زمـانی (تـەمـیم) و زمـانی خەڵکـی (یەمەن)، ئەویش پێش ئەوەی هەمـوو ئەو شێوازانە بەرەو دروسـتبوونی زمـانێکی عەرەبـی هـاوبەش هەنگـاو بنـێن، وەکو ئەو زمانەی لە قورئان و فەرموودەکـانی پێغەمـبەر و شیعری (جاهیلی) و ئیسلامی بەکارهێنرا.

لەڕاستیدا تـوێژینەوەی زمـان نـاکرێ بەدەر لە ڕوانـگەی مێـژووییەکە ئەنجـام بـدرێت، ئەویـش لەبەر ئەوەی ـــ هەروەکــو ئاماژەمـــان پێـدا ـــ گوزارشـت لە یادگـــەی کۆمەڵایەتی و شوناسـی ڕۆشـنبیری قسـەکەرەکان دەکـات، لەبەر ئەوە یاسـا ڕێزمانییەکـانی و شـێوەکانی، چ لـە ڕووی نووسـین و چ لـە ڕووی درکاندنـەوە ـ لە کـاتی تێـڕوانین بـۆی پشـت بە بـابەتە مێـژووییەکە دەبەسـترێت، کاتێـک لە شـــێوازی (بـــانگکردن) یـــان لە شـــێوازی (ســـتایش و سەرزەنشــتکردن) لە زمــانی عەرەبیــدا دەکــۆڵینەوە، ئەوا چەندەها ئامراز و کارمان بەرچاو دەکەوێت، کە لە زمـانی عەرەبـی کۆنـدا بەکـاردەهێنران، کەچـی لە ئێسـتادا بەرەو نەمــان دەچــن، بــۆ نمــوونە بە کەمــی (بـئس) و (نعــم) بەکـــاردەهێنرێن، ئەم دوو وشـــەیە جـــاران عەرەب زۆر

بەکاریـــان دەهێنـــا، هەرچـــی ســـەبارەت بە ئامرازەکـــانی بانگکردنیشــە : وەکـو (الهمـزە، هیـا، أیـا، أي)و: ......هتـد، هەنووکە نە لە زمانی عەرەبی نووسراودا بەکاردەهێنرێت و نە لە زمـانی ئاخاوتنیشــدا، مەگەر جاروبـار نەبێـت، کە ئەمەش مەسەلەیەکی پێوەرانە نییە، زمـانی عەرەبی ئەمڕۆ شـــێوازی (هێـــز) لە جیـــاتی ئامرازەکـــانی بـــانگکردن بەکاردەهێنرێت، جا چ (بانگکردن) دووربێت یاخود نزیک، بـۆ نمـوونە بمانەوێـت بـانگی (محـەمـەد) بکەیـن، دەڵێـین: محـــەمـــاااد بە زیـــادکردنی - درێژکـــردنەوەی (ا)ەکە، بەمشــێوەیە ئیـدی قســەکەرەکە دەســتبەرداری ئـامرازی بـانگکردنەکە دەبێت، کە (یـا) یـان (أ)ەیە، یـان ئامرازەکـانی بـــانگکردنی دیــکەیە، لەبەر ئەم هۆیــانە ئیــدی تێڕوانینـــی مێژوویی پێویستە، چونکە کلتوورێکی فراوانمـان هەیە، کە پڕ و تێر و تەژییە لەم جۆرە ئامرازانە.

لەسەر ئاستی نووسینیش زۆر لە نووسەران پارێزگاری لە ڕەوشــە دێـرینەکە دەکەن و ئەو شـێوازانەی ڕێنـووس بەکـــاردێنن، کە کـــۆنن و بەســـەرچوون، هەرچەنـــدە ئەو شــێوازە ڕێنووســـە پەیوەنـدی بە بـارودۆخی مێژوویـــی ئەوتۆوە هەیە، کە بە سیستەمی خاڵدانان و کۆنتڕۆڵکردنی نووسینەوە پەیوەستە، ئەو کەسانەی گوێ بەو شتە تـازانە

نادەن، کە لە ئامرازەکانی نووسیندا پەیدابوون، بۆ نموونە لەجیاتی (مئة) دەنووسن (مائة)، ئیدی لەسەر ئەم بنەمایە بارودۆخی ڕێنووسی کارپێنەکراو دەپێوریت.

هەروەها بەکارهێنەرانی ڕێبازی مێژوویی گرنگی بە سەرچاوە کۆنەکان و گەڵاڵەکردن و پاککردنەوەی گێڕدراوەکان و هەواڵە کۆنەکان دەدەن، هەر گێڕدراوەیەکیش کۆنتر بێت لەلای ئەوان شایستەتر و پەسەندترە، کەچی سەرچاوە تازەکان لەلایەن ئەوانەوە کەمتر گرنگیان پێ دەدرێت، لەم ڕێبازەدا شێوازکانی درکاندن و خوێندنەوە ڕەچاو دەکرێت و پارێزگاری لێ دەکرێت، جا قسەکەری هاوچەرخ بە گوێرەی ئەو ڕێبازە پێویستە لاسایی شێوازە کۆنەکان بکاتەوە و لەسەر هەمان ئەو سیستەمەی خوێندنەوەیە بڕوات، کە لە پەرتووکە دێرینەکانی زمان و ڕێزمان و (تەجوید - ڕەوانخوێندنەوە)دا هاتووە، هاوکاتکردنیش بۆ هەر دیاردەیەکی زمان پێویستە لە قۆناغگەلێکدا دابنرێت، زارە باوەکانیش وایان لێهات، کە هەوادارانیان دەگەڕان بە دوای ڕەگ و ڕیشاڵ و بنەماکانیان بەپێی ڕێبازی مێژوویی، بۆ

ئەوەی جۆرێــک لە شــــەرعیەتیان لێــوەربگرن و بــیکەنە پاڵپشت بۆ شێوازە باوەکانی خۆیان[1].

ڕێبازی بەراوردکاری: Comparative approach

پرۆسەی بەراوردکردن لەنێوان زمانەکاندا بە شێوازێکی مێژوویی ئەنجام دەدرێت، هەروەکو بەو شێوەیەی کە لە سەدەی نۆزدەدا ڕوویدا، کە توێژینەوەکانی بەراوردکاری تێیدا گەشەیان سەند و پێشڤەچوونیان بەخۆوە بینی، ئینجا نزیکایەتی ژمارەیەک لەو زمانانە دۆزرانەوە: وەکو زمانی سانسکریتی و یۆنانی کۆن و زمانی لاتینی و سلاڤی و قووتی، پاشان وترا گوایە ئەم زمانانە تێکڕا لە زمانێکی نەناسراوەوە پەیدابوونە و هەموو ئەم زمانانە پێکەوە بە زمـــانی هینــدۆ ئەوروپـــی ناســـران، ئەم دەربـــڕینەش لە تــوێژینەوە زمانەوانییەکـانی ســـاڵی (١٨١٤) بەدەرکەوت، ئەویــش وەکــو جیــاکردنەوەیەک لە کــۆمەڵەی دووەمــی زمانەکانی دی، وەکو زمانەکانی (هیندۆ جێرمانی)، ئەمەش دەربـڕینەکەی دیـکەدا یەک بـوو و لە بـواری بەکارهێنـانی زمانەوانیدا لە سـاڵی (١٨٢٣)دا پەیدابوو، تـاکو زمانەکـانی دی جیابکـــاتەوە وەکـــو: زمـــانی عەرەبـــی و ســـریانی و

---

[1]- روبیر مارتان، مدخل لفهم اللسانيات، ص١٤٩.

حەبەشی و عیبری، پاشان دەرکەوت کە ئەویش سەر بە یەک گروپی زمانەوانییە، کە گروپی (سامی)یە، لە پێشتریشدا بەکورتی ئاماژەمان بۆ ئەو دەرئەنجامانەکرد کە (فرانز بواز) دەربارەی زمانەکانی هیندۆ ئەمریکی خستییە ڕوو، پرۆگرامەکەی (بواز)یش هەروەکو ناسیمان، ڕێبازێکی وەسفییە و مێژوویی نییە، لەبەر ئەوە پێویستە بەم مەسەلەیە ڕابگەین و بێژین:- ئەنجامدانی پرۆسەیەکی بەراوردکاری لەنێوان زمانەکاندا مەرج نییە بەگوێرەی ڕێبازی مێژوویی بێت، بەڵکو دەشکرێ بەپێی ڕێبازی وەسفیش بێت[1]، بەراوردکاریش پرۆسەیەکە ناتوانین خۆمانی لێ لابدەین، چونکە تەنانەت خەڵکانی دیکەش جاروبار بەبێ ئەوەی مەبەستیان بێت بەراوردکاری لەنێوان زمانەکاندا دەکەن، زۆرجار قسەکەر قسەیەک دەکات کە گوێگرەکان وا دەردەخەن، کە تێی نەگەیشتوون، ئینجا قسەکەرەکە ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە بە فلانە زمان قسەدەکات و بەو زمانەی ئەوان قسە ناکات کە گوێگرەکان چاوەڕێی بوون، قسەکەرەکە لەم حاڵەتەدا ڕوونکردنەوە دەدات و دەڵێت ئەم قسەیەم بە عەرەبی کرد و مەبەستم

---

[1]- ماريو باى، أسس علم اللغة، ترجمة احمد مختار عمر، عالم الكتب، مصر، ط٢، ١٩٧٦، ص٥٨ – ٥٩.

واژە تورکییەکە نەبوو، بێگومان ئەمەش مانای ئەوەیە ئەو کەسە بە زمانی عەرەبی شتەکان ڕوونتر دەبینێت و بەو زمانە زیاتر دەتوانێت مەرامەکانی خۆی بپێکێت، چونکە ئەوانی دی هەر لە بنەڕەتەوە زمانەکەی شارەزا نین و نایزانن، کەچی ئەو فێرخوازەی کە دەیەوێت جگە لە زمانی زگماکی خۆی زمانێکی دی فێربێت، ئەوا هەمیشە پرۆسەیەکی بەرانبەربوونەوە لەنێوان زمانەکەی خۆی و زمانە تازەکەدا جێبەجێ دەکات، چ لە ڕووی واژەکان، چ لە ڕووی دەربڕین و گوزارشت و داڕشتنەکان بێت[1]، ئەو فێرخوازە گەر بزانێت لە زمانی ئینگلیزیدا (بکەر) پێش ئەوانی دیکە دەکەوێت، وەکو John drinks the milk یەکسەر ئەوەی دێت بە مێشکدا کە لە زمانی عەرەبیدا (کار) پێش (بکەر) دەکەوێت، بۆ نموونە دەوترێت: (یشرب جون الحلیب)، ئەو فێرخوازە گەر گوێی لەوە ببێت، کە (ئاوەڵناو) لەپێش کەسی وەسفکراودا دێت، بۆ نموونە دەوترێت: - (That fat man coming)، یەکسەر ئەوە بە مێشکیدا دێت، کە ئاوەڵناو لە زمانی عەرەبیدا پاش ناوی وەسفکراوەکە دێت (الرجل البدین قادم)، هەروەها گەر فێرخوازەکە گوێی لەوە ببێت کە لە زمانی فەرەنسیدا

---

[1]- ماریو بای، أسس علم اللغة، ص٥٩.

(دەرگــا) مێــیە و نێــر نیــیە، ئەوا ڕاســتەوخۆ ئەوەی بە مێشـکدا دێـت، کە لە زمـانی عەرەبیـدا (دەرگـا) نێـر و مـێ نییە.

لەڕاســتیدا گەر بەوردی تەماشــای شــتەکان بکەیــن، دەبینـــین ئەم نموونـــانەی هێنامـــانەوە پڕۆســـەیەکی بەراوردکـاری نیـیە لەنێـوان زمانێـک و زمـانێکی دی، بەو ڕێـژەیەی جۆرێـک لە بەرانبەرکـردنەوەی نێـوان زمانەکـان پێکـدەهێنێت، چـونکە تـوێژینەوەی بەراوردکـارانە لەگەڵ بەرانبەرکـــردن جیـــان و جیاوازییـــان هەیە. پڕۆســـەی بەرانــبەری پشــت بە دوو زمــانی دراوســێ و زینــدوو دەبەستێت، کە یەکێکیان فێری ئەو کەسانە دەکرێت، هێشتا قســەی پێنــاکەن و فێــری نەبــوونە، لەبەر ئەوە لەکــاتی فێربووندا پێویسـتە ئەو شـێواز و دەربڕینەی کە لە زمـانی (أ)دا هەیە، پێویســـتە بەرانـــبەرەکەی لە زمـــانی (ب)دا بزانرێت و ئەو فـۆنیمەی کە لە زمـانی (أ)دا هەیە، پێویسـتە بەرانــبەرەکەی لە زمــانی (ب)دا بزانرێــت و ئەو یاســا ڕێزمـانییەی، کە لە زمـانی (أ)دا هەیە، دەبێ بەرانـبەرەکەی لە زمانی (ب)دا بزانرێت.

بێگومـان مەبەسـت لەمەش زانـین و ناسـینی خاڵەکـانی جیـاوازیی و خاڵەکـانی لێکچـووە، تـوێژینەوەی بەرانـبەرای

خاوەن ئامانجێکی فێربوونانەیە، پێویستیشی بە هیچ نییە، تەنها زانینی هەردوو زمانەکە نەبێت، کەچی لێرەدا چەندەها ئاستەنگ و بەرهەڵست هەن، کە ڕووبەڕووی توێژینەوەی زمانەوانی بەراوردکاری دەبنەوە، یەکەمیان: زانینی زمانەکان، ئەمەش بۆ زۆر لە خەڵکی دەستەبەر نابێت، سەرباری ئەمەش توێژەران و خوێنەران زۆرجار ناچار دەبن پشت بە زمانی نووسراو ببەستن، چ نەخش و نیگاری سەر ڕووپەڕەکان و دەقە ئاینییە پیرۆزەکان و دەقە ئەدەبییە کۆنەکان، کە هەموویان بە زمانێکی مردوو نووسراون و ئێستا بەکارناهێنرێن، ئاستەنگەکەش ئەوەیە کە دەقە نوسراوەکان بەوردی و بەتەواوەتی نوێنەرایەتی زمانە ڕاستەقینەکە ناکەن، چونکە کارە نووسراوەکان بژاردەک و پاکژکراون، هەروەها لایەنە دەنگییە پێویستییەکانیات تێدایە، وەکو هێز و ئاواز و شێوەزار، جگە لە هەموو ئەمانەش توێژینەوە بەراوردکارەکان بەزۆری خاوەن مۆرکێکی مێژووین و ئامانج لێیان گەڕانە بە دوای ڕەگ و ڕیشاڵە قۆڵەکانی زمانە لە قسەکردنی ئێستادا، ئەمەش بابەتەکە لە ڕووی ئەکادیمییەوە دەوڵەمەندتر دەکات، بەڵام لە ڕووی کردەییەوە بەکارهێنانی زەحمەتە و بۆ پرۆسەکانی فێربوون سوودی

نییە، چونکە گەر بڵێین وشەی (فو) بە زمانی عەرەبی بنەچەیەکی عبری یان سریانی یان ئەکەدی هەیە، ئەوا فێرخوازەکە بە بنج و بناوانی وشەکە دەیناسێنین، بەڵام ئەمە وای لێناکات پێویستی بەو یاسا و ڕێزمانە نەبێت، کە شرۆڤەی ئەم وشەیە بە (ئەلف و واو و یاء) بکات.

جگە لەمانەش ئاستەنگی دیکە هەن، لەوانە زەحمەتبوونی جیاکردنەوەی نێوان بنج و لقەکە یان ڕەسەن و ناڕەسەنەکە، ئایا چ بەڵگەیەک ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێت کە (فو)ی عەرەبی لە بەرانبەرەکەی خۆی لە زمانی (عبری)ەوە وەرگیراوە؟ ئەی بۆچی نابێ وشە عبرییەکە لە عەرەبیەکەوە وەرگیرابێت؟ بەتایبەت لەوانەیە وابەستەیەک لەنێوان زمانە کۆنە مردووەکە و زمانە زیندووە ئامادەکە بوونی نەبێت[1].

هەر چۆنێک بێت سەدەی نۆزدەهەم، سەدەی توێژینەوە زمانەوانییە بەراوردکارییە پێشکەوتووەکان بوو، لەم سەدەیەدا بوو چوار زمانەوان دەرکەوتن، کە لەم بوارەدا پێشەنگ بوون، کە ئەمانەن: ڕامون ڕاسک (١٧٨٧- ١٨٣٢) و زانا ئەلمانییەکان: یاکوب گریم و بۆب (١٧٩١- ١٨٦٧) و فۆن هامبۆلدت (١٧٦٧- ١٨٣٥)، ئەم زانایانە نووسینەکانیان

---

[1]- اسماعیل عمایرة، المستشرقون و المناهج اللغویة، ص٤٨ – ٥٧.

لایەنـــی بەراوردکـــاری گرتبـــووە خـــۆی، بەتـــایبەتی ئەو زانیاریانەی لە دەوری زمانە هیندۆ جێرمانییەکان و هیندۆ ئەوروپییەکـان دەخـولێنەوە[١]. ئەو تـوێژینەوانەی بڵاویـان کـــردەوە، ئەو بنەمایـــانە ڕوون دەکـــاتەوە، کە ڕێبـــازی بەراوردکاری پشتیان پێ دەبەستێت، ئەم ڕێبازە گرنگی بەو دیـاردە هاوبەشـانە دەدات، کە لەنێـوان ئەو زمـانەدا هەن و سـەر بە یەک گروپـی زمـانەوانین، ئەویـش لەسـەر ئاســتەکانی دەنگســازی و وشەســازی و ڕستەســازی و بـــواری فەرهەنگیـــی، لەهەمـــان کاتیشـــدا ئەم ڕێبـــازە هەوڵـدەدات ئەو خەسـڵەتانە چـین کە لە زمـانی زگماکـدا هەبووە و زمانەکانی دی لێوەی دەرچوونە ڕوونکاتەوە، لە ڕاستیشـدا ئەو شـتانە هـیچ نـین، تەنها چەنـد سیسـتەمێکی گریمانەکراو نەبێت، کە لەژێر ڕووناکیدا ژمارەیەک واژەی

١- روبنز، علم اللغة العام ـ تاريخ موجز، ترجمة احمد عوض، المجلس الوطني للثقافة و الفنون و الآداب، الكويت، ط١، ١٩٩٧، ص ٢٧٨. هەروەها بڕوانە: جورج مونين، تاريخ علم اللغة، ترجمة بدرالدين القاسم، مطبعة جامعة دمشق، ط١، ١٩٧٢، ص ١٦٨ ـ ١٩٩.

هاوبەش لەنێوان زمانەکانی سەر بە یەک گروپ شرۆڤە دەکرێن[1].

لەو نمونانەی کە جێبەجێ کردنی ڕێبازی بەراوردکاری ڕوون دەکەنەوە، هەڵوێستی توێژەر لەمەڕ نیشانەی(ژێر ـ کسر)ی پیتی (کاری ڕانەبوردوو)، کە ئەویش یاخود (یاء)ە، یان بەهەمزەکراو یان (نون) یان (تاء)ە، هەروەکو لەم نموونانە دەردەکەوێت، (أكتب، نكتب، تكتب، يكتب)، ئەم پیتە لە هەندێک شێوەزاری عەرەبیدا (کەسر ـ ژێر) کراوە لە خوێندنەوەیەکدا، ئەم ئایەتە بەمجۆرە خوێندراوەتەوە:(وإياك نستعين)، شاعیرێکی عەرەبیش دەڵێت:-

ولا أدري ولست إخال أدري

أقوم آل حصن أم نساء

شاعیرێکی دیکەش دەڵێت:-

فقومي هم تميم يا مماري وجوثة ما إخاف لهم كثارا

ئەو توێژەرەی پشت بە ڕێبازی بەراوردکاری دەبەستێت، بە دوای شتێکدا دەگەڕێت، کە ئەم

---

[1]- حازم كمال الدين، علم اللغة المقارن، مكتبة الآداب، القاهرة، ط١، ١٩٩٩، ص ١٦.

نیشانەیەی(ژێر- کەسرە)یە بە ڕەوا بزانێت، بۆیە بە دوای شتێک دەگەڕێ لە زمانەکانی عیبری و ئەکەدی و سریانی، کە تیشک بخاتە سەر ئەم مەسەلەیە، چونکە گەر لە زمانی عیبریدا ئەوەی دۆزییەوە کە پیتی (ڕانەبوردوو) لە پێنج حاڵەت یان زیاتر (ژێر- کەسرە)ی بۆ دادەنێت، لەمەوە توێژەری ڕێبازی بەراوردکاری ئەوەی بۆ دەردەکەوێت کە لە زمانی سامیدا بوونی ئەم (ژێر- کەسرە)یە لە سەرەتای (ڕانەبوردوودا) مەسەلەیەکی ئاساییە، ئەمەش بە هەمان شێوە تیشک دەخاتە سەر هۆی دەرکەوتنی ئەم کەسرەیە لە هەندێک شێوەزاری عەرەبی کۆن و نوێدا[1]. ئێمە زۆرجار لە خەڵکی ئاسایی و گشتیدا گوێمان لێدەبێت، کە دەڵێن: یکتب(دەنووسێت)، یجمع(کۆدەکاتەوە)، یشرب(دەخواتەوە)، تجلس(دادەنیشتێت)، کە هەموو بە نیشانەی(ژێر - کەسر)ی پیتی (یاء) دەنووسرێت.

هەروەها توێژینەوە بەراوردکارییەکان ئاستەکانی شیکردنەوە تێیاندا فراوانترن، جا چ لە ڕووی دەنگسازی و چ لە ڕووی ڕستەسازی و چ لە ڕووی وشەسازی و چ لە ڕووی واتاییەوە بێت، بۆ نموونە توێژینەوە بەراوردکارییەکان ئەوەیان لاپەسەندە، کە دەنگی (F) لە

---

[1]- حازم كمال الدين، علم اللغة المقارن، ص ١٨ – ٢١.

وشەی (Father)ی ئینگلیزی بنجەکەی (p)ی چرپەکراوە، لە زمانی سانسکریتیدا بنجی وشەی (pitar) بۆ وشەی (pater)ی یۆنانی کۆن گۆڕدرا و لە زمانی لاتینیدا(pater)ی بۆ بەکارهێنرا، بەڵام لە زمانەکانی (قوتی)دا، کە زمانی ئینگلیزی لەوەوە دەرچووە، وشەکە بووە (fader)و لە زمانی ئینگلیزیشدا هەمان وشە بووەتە (father)، لەمەوە بۆمان دەردەکەوێت دەنگی (p)، کە دەنگێکی (چرپەکراوە)، لە زمانی ئینگلیزیدا بووەتە (f)، بەس تەنها جیاوازییەک لە دوو زمانەکەدا هەیە، ئەویش ئەوەیە کە لە دەنگێکی (گیراو)ەوە بۆتە دەنگێکی (خشۆک)، کە لەنێوان ددانەکانی سەرەوە و ناوەوەی لێوەوە دەردەچێت[1].

ڕێبازی بەرانبەری contrastive approach

جا ئەگەر ڕێبازی بەراوردکاری ڕووبەڕووی چەندەها کۆسپ و تەگەرە ببێتەوە، یەکێک لەو کۆسپانە ئەوەیە کە کەوتە ناو گێژەلۆکی توێژینەوەی مێژوویی، ئەوا ڕێبازی بەرانبەری contrastive approach پەیوەندی بە

[1]- حازم كمال الدين، علم اللغة المقارن، ص ٥٦ – ٥٧.

ڕوانگەی وەسفییەوە هەیە و زیاتر لەوەی کە پەیوەندی بە ڕوانــگەی مێــژووییەکەوە هەبــێ، مەبەســت لە تــوێژینەوە بەرانبەرییەکانی زمان گەر لە ئاستی دەنگسازی بێت یان لە ئاســتی وشەســازی و داتاشــین بێــت یــان لە ئاســتی ڕستەسازی و واتاسازی بێت، ئەوا لە هەموو حاڵەتەکاندا مەبەســت لێیــان دۆزیــنەوەی ڕووەکــانی لێکچــوون یــان جیــاوازی نێــوان دوو زمــانی دیــاریکراوە، بــۆ دانــانی چارەسەرێکی سەرکەوتووانە بۆ ئەو گرفتانەی دێنە پێش لە یەک زمانــدا، ئەویــش بــۆ ئەو کەســانەی کە کــاری فێربــوون و وەرگێــڕان و پرۆگرامــدانان و پلانــدانانی زمــانەوانی ئەنجــام دەدەن[1]. تــوێژینەوە بەرانبەرییــەکان دەریانخستووە، کە فێرخوازی زمانی بیانی ڕووبەڕووی ئاســتەنگی گەورەتــر دەبێــتەوە لە کــاتی فێربــوونی ئەو زمــانەی کە لەگەڵ زمــانە بنەڕەتیــیەکەی خۆیــدا زۆر جیــاوازی هەیە، کەچــی ئەو زەحمــەتیانە کەمتــر دەبــنەوە،

---

[1]- سعيد جبر أبو خضر، التقابلات الدلالية في العربية و الانجليزية، عالم الكتب الحديث، اربد ـ الأردن، ط١، ٢٠٠٤، ص٥. هەروەها بڕوانە: أحمد سليمان ياقوت، في علم اللغة التقابلي ـ دراسة تطبيقية، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ط١، ١٩٨٥، ص ١٧٥.

ئەگەر خاڵەکانی وێکچوون لە نێوانیاندا کەمتر بێت[1]، بە هەمان شێوەش بوونی هۆشیاریەک دەربارەی خاڵەکانی جیاوازی، دەبنە هۆی دروستبوونی وەرگێڕانێکی نەرێنی (negative transfer)، کە بەگشتی لە پێکدادانی دەستەواژە زاراوەییەکانی زمانە بنەڕەتییەکەوە پەیدا دەبێت، ئەویش لە کاتی بەکارهێنانی لەناو زمانە تازەکەدا،[2] لە زمانی ئینگلیزیدا ئەم دەستەواژانە: (come, rain or shine) لە بەرانبەردا لە زمانی عەرەبیدا ناسراو و زانراو نین و بەرانبەریان نادۆزرێتەوە، لەبەر ئەوە فێرخواز سەختیەک دەبینێ لە گەیشتن بە مەبەستە دوورهاوێژەکانی ئەم دەربڕینانە، نەک لە مانا پیتئامێزەکەی، لە کاتێکدا دەستەواژەکانی وەکو: face to face لە زمانی عەرەبیدا: (دیداری ڕاستەوخۆ) دەگەیەنێت، هەروەها دەستەواژەی (سیاسەتی دار و گێزەرەکە) ـ (carrot and stick policy)، ئەم گوزارشە لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندنی بیستراو و خوێندراو پەیدابوو،

---

[1]- سعيد جبر أبو خضر، التقابلات الدلالية في العربية و الانجليزية، عالم الكتب الحديث، اربد ـ الأردن، ط١، ٢٠٠٤، ص١٣٤.

[2]- سعيد جبر أبو خضر، التقابلات الدلالية في العربية و الانجليزية، ص ١٣٦.

ئەوکاتە بە گوزراەیەکی گاڵتەجاریی لەقەڵەم دەدرا، بەڵام لەگەڵ دووبارەبوونەوە لای خەڵک، پەسند کراو و بووە شتێکی ئاسایی و وای لێهات کەس نکۆڵی لە وەرگرتنی نەدەکرد، هەروەها دەربڕینێکی دیکە بۆ زمانی عەرەبی دزەی کرد، کە دەربڕینی (صقو - هەڵۆ، و حمائم - کۆترەکان) (hawks and doves) بوو، کە یەکێکە لەو خوازانەی لە زمانی ئینگلیزیدا بەکاردەهێنرێت، بەڵام لە زمانی عەرەبی ئەمەندە بەکارهێنرا، تا بووە شتێکی ئاسایی و گوزارەکەشی ئاماژە بۆ توندڕەوان و میانڕەوان دەکات[1].

جا ئەو توێژەرەی بەدواداچوون بۆ ڕێبازی بەرانبەری دەکات، دەتوانێت شێوازە ڕستەسازی و وشەسازی و دەنگسازی لە زمانێکی دیاریکراودا باس بکات، بۆ ئەوەی لەگەڵ هاوکوفەکانی خۆیان لە زمانەکانی دیکەدا بەرانبەر یەک بکاتەوە، بۆ نموونە ئامرازەکانی پەیوەندی لە زمانی ئینگلیزیدا لەگەڵ ئامرازەکانی پەیوەندی زمانی عەرەبی بەرانبەر دەکرێتەوە، بۆ نموونە ئامرازەکانی پەیوەندی (في) (in) کە پەیوەست دەبێت بە (کار)ێکەوە، وەکو: Put

[1]- سعيد جبر أبو خضر، التقابلات الدلالية في العربية و الانجليزية، ص ١٢٥.

that knife in your pocket. ئەم بەکارهێنانەی پیتی (فـي) وەکـو هەمـان ئەو دەسـتەواژە وایە، کە لە زمـانی عەرەبیدا هەیە، ئێمە دەڵێین: ئەو چەقۆیە لە گیرفانتدا بێ، لە ئینگلیزیشدا بەکارهێنانی هەمان ئامرازەکە پەیوەندی بە (کاری یاریدەدەر)ەکەوە هەیە، کە ئاماژە بۆ بوون دەکات، وەکو (was) و (were) جا چ (مجرور)ەکە هەستەوەری یاخود ناهەستەوەری بێت، بۆ نموونە دەوترێت: (we were in danger) ئەم گوزارستەش بە هەمان شێوە لە زمانی عەرەبیدا هەیە، بۆ نموونە دەڵێین: ئێمە لە مەترسیدا بووین: (کنا في خطر) و لە ئارەزووی ئەوەدا بووین (کنا في سوق)، وەک ئەوەیە بڵێین (کنا في البيت)، هەرچەندە ڕستەی عەرەبی (کاری یاریدەدەر)ی تێدا نییە، بەڵام (في)ی (ئاوەڵکارییە) جێی ئەو جۆرە کارە دەگرێتەوە، لە زمانی عەرەبیشدا هاوشێوەی ئەم قسەیە نییە کە لە زمانی ئینگلیزیدایە: - (in varions ways)، مەگەر لە حاڵەتێکدا گەر ماناکە ڕێگاکە بێت، نەک مەبەستی شێواز بگەیەنێت، ڕاستتریش ئەوەیە لە زمانی عەرەبیدا بوترێت (بطرق مختلفة) یان (بە شێوازی جیاواز)، هەروەها نابێ بڵێین: (لە زمانە بیانیەکەدا وای وت) (قال ذلک في لغة أجنبية)، (in foreign language)، چونکە ئەمە ڕستەیەکی

هەڵەیە، لە زمــانی عەربیــدا ڕاستیەکەشــی ئەوەیە بڵێــین: (بلغــه أجنبیــه – بە زمــانێکی بیــانی). لە زمــانی ئینگلیزیــدا دیـــاردەیەکی وا هەیە، کە لە زمـــانی عەرەبیـــدا بە هـــیچ شێوەیەک پەسەند نییە، ئەویش بوونی ئامرازی پەیوەندییە دوای بـەرکاری ناڕاسـتەوخۆ، وەک ئەوەی کە قسـەکەر بە ئینگلیـزی بڵێـت: (I followed him in) یـاخود (the place which are sitting in)[1]. هەروەهـا ئامرازی پەیوەنـدی لە زمـانی ئینگلیزیـدا هەمیشـە لەگەڵ ئـامرازێکی دی دایە، ئـامرازی پەیوەنـدی (فـي) (in) لەگەڵ (at)دایە، لەم قسەیەی زمانی ئینگلیزیدا: (He would look in at him)[2]، ئەم گـوزارەیەش لە زمـانی عەرەبیـدا هاوشـێوەی هەیە، بەڵام لە ئامرازی پەیوەنـدی دیـکەدا دروسـت دەبێت، وەکو: من، عن، علی، هەروەهـا لە شیعری کۆنی عەرەبیدا هـاتووە: (مـن عـن یمیني تـارة وشـمالي)، کەچـی ئـامرازی پەیوەنـــدی دووەم، کە (عـــن)ە، لە زمـــانی عەرەبیـــدا لە پێکهـــاتەیەکی پیتئـــامێزەوە بـــۆ پێکهـــاتەیەکی (نـــاو)ی

١- میشال زکریا، بحوث ألسنیة عربیة، المؤسسة الجامعیة للنشر والتوزیع، بیروت، ط١، ١٩٩٢، ص١٩٢.

٢- میشال زکریا، بحوث ألسنیة عربیة، ص ١٩٣.

دەگۆڕدرێت، لەم حاڵەتەدا واتا دەبێتە ناوێک، کە مانای (جانب، لا) دەگەیەنێت.

لە زمانی عەرەبیدا هەروەکو زمانی ئینگلیزی (جێناوی پرسیاری) زۆر بەکاردەهێنرێن، جا دەربارەی بکەرکە پرسیارێک بکەین، لە هەردوو حاڵەتی (بکەر) و (نیهاد)، واژەکانی (which) بۆ ناعاقڵ بەکاردەهێنرێت، کە وەک (ما) وایە لە زمانی عەرەبیدا، و (who)ش، کە بۆ عاقڵە بەکاردەهێنرێت، لە (من) دەچێت، کە لە زمانی عەرەبیدا هەیە و (what) بۆ ناعاقڵ بەکاردەهێنرێت، کە بەرانبەر بە (ما) و (ماذا)ی زمانی عەرەبی بەکاردەهێنرێت، بەمجۆرە دەتوانین بڵێین: (what opened the door?)، وشەی (which)ی ئینگلیزیش هاوشێوەی (أي)ە، کە (جێناوی پرسە)، بۆیە دەکرێ بڵێین: which color is better کە ماناکەی (أي الألوان أفضل) (چ ڕەنگێک باشترە؟)، کەچی کاتێک پرسیار لە (کار)ی (بکەر) دەکەین، ئەوا لەم حاڵەتەدا پێویستە (کار)ەکە (کار)ێکی دیکەی یاریدەدەری لەپێشدا بێت، ئەویش دوای جێناوی پرسیارەکە، هەروەکو لەو نموونەی خوارەوە بەرچاومان دەکەوێت:

What are they doing.

What are you doing.

What is he doing

کەچی ئێمە لە زمانی عەرەبیدا دەتوانین بڵێین (ماذا أنت) یان (هو) یان (هم فاعلون)؟ واتا هیچ کارێکی یاریدەدەر یان کارێکی تەواو بەکارناهێنین، ئەم جۆرە توێژینەوەی بە ڕێبازی بەرانبەری هەژمار دەکرێت[1].

ڕێبازی ستاندارد – پێوەریی standard Approach

کەمجار ڕێک دەکەوێت باس لە ڕێبازی ستاندارد(پێوەر) بکرێت، (ستاندارد) ئەو پێوانەیەیە کە بۆ جیاکردنەوەی نێوان ڕاست و هەڵە و پەتی و ناپەتی لە زماندا پشتی پێ دەبەسترێت، جا ئەو توێژینەوە زمانەوانییە کۆنانەی کە بە فیلۆلۆژیا یان فقهی زمان ناودەبران، پشتیان بەم ستاندەردە یان ئەم پێوەرە دەبەست، ئەویش بۆ خۆ بەدوورگرتن لە هەڵە و بەکارهێنانی نەشیاوی زمان، هەروەها بۆ جێبەجێ کردنی یاساکانی ڕێزمان، کە پێویستە بۆ هەموو ڕستەکان پەیڕەوبکرێت.

---

[1]- أسماء أحمد رشيد المومني، الأستفهام بين العربية والانجليزية، دار الكندي للنشر، إربد ـ الأردن، ط١، ٢٠٠٧، ص ٤٨ – ٥٠.

لەو نموونـــــانەی کە ســــــتانداردەکان(پێوەرەکان) بە ئامـانجی دەگـرن، ئەوەی زمـانی عەرەبـی دێـرین - بـۆ نمـوونە وشــەی (معارضــة)، بە مانــای (لاســاییکردنەوە) بەکاردەهێنرێت، ئەم مانایەش لەوەوە هـاتووە و دەوترێت (عـرض لـک الخیر عرضـا أمکنک أن تفعلـه و منـه عارضـته، چاکەیەکـت بـۆ پێشکەشـکرا، کە دەتوانیـت بیکەیـت، وەکـو خـۆیم کـرد)، عارضـت الشـيء بالشـيء: شـتەکەم بە شـتەکە بەرانـبەر کـردەوە، واتە هێـنامە بەرانـبەری[1]. هەروەهـا لە زمــــانی عەرەبیـــدا دەوترێـــت (عارضــــته) لە فــــلانە (هەڵبەست)دا، (عارچته في قصـیدة کذا)، واتە هەڵبەسـتێکم بە هەمان کێش و قـافیە ڕێکخسـت، ئەویـش بـۆ ئەوە بگەمە هەمـان ئەو داهێـنانەی ئەو، کە لە هەڵبەستەکەدا هەیە، یـان مەبەسـتم ئەنجامـدانی داهێـنـانی باشـترە، زۆرجـاریش ئەم وشـەیە بەکاردەهێنین و دەڵێین (عارض شوقي ابن زیدون) لە هەڵبەستی (یا نائح الطلح)، یان دەڵێین (عـارض البحـتري في اختلاف النهار واللیل ینسی .....هتد)، کە ئەمانە هەمـوو تیایاندا وشـەی (عـارض ـ لاسـایکردنەوە) دەگەیەنێت، بەڵام ئێمە ئەمڕۆ ئەم وشـەیە بە مانـایەکی دی وشـەی (معـارض)

---

[1]- أحمد بن محمد بن علی المقري الفیومي ، المصباح المنیر، دار الحدیث، القاهرة، ط١، ٢٠٠٣.

بەکاردەهێنین، وشـەی (معارضـة) بـۆ ئەو لایەنە سیاسـیانە بەکاردەهێنرێت، کە دژ بە دەسـتەڵات خەبـات دەکەن، بـۆیە دەوترێت ڕەوتی بەرهەڵستکار (المعارضـة) و ڕەوتـی سـەر بە دەسـتەڵات یـاخود دەوترێـت فـلانە حیـزب بەرهەڵسـت (معارض)ی پێباشـترە لە چوونە نـاو حکومەت، ئەمەش لە ڕاسـتیدا بە پـێچەوانەی مانـاکەی پێشـووەوەیە، ئەم حـاڵەتەش لە ڕوانـگەی ڕێبـازی سـتانداردەوە هەڵەیە و ڕاست نییە[1].

هەروەهـا لە زمـانی عەرەبیدا پیتـی (بـاء) دەچێتە سـەر ئەو شـتەی، کە وازی لـێ دەهێنرێـت، وەکـو بـۆ نمـوونە (اتسـتبدلون الـذي هـو ادنـى بالـذي هـو خیـر)، بەڵام ئەم شـێوازەی دەربڕین لە زمـانی عەرەبی کۆنـدا گۆڕدراوە و پێشـڤەچوونی بەخـۆیەوە بینیـوە و مانـاکەی قەڵـبەزەی هاویشتووە، نەک هەر ئەمەندەش، بەڵکو بگرە ڕێکخستنی وشـە بە مانـاکەیەوە لەم حـاڵەتەدا هەر گۆڕانکـاری بەسـەرداهاتووە، بـۆ نمـوونە ئێسـتا دەوترێـت (اسـتبدلت النقـود بالکتـاب، پـارەکەم بە پەرتـووک گـۆڕییەوە)، لەم حـاڵەتەدا مەبەسـتی ئەوەیە: پەرتـووکەکەم کڕیـوە، کەواتە

[1]- عبدالسلام المسدي، ما وراء اللغة، مؤسسة عبدالكريم بن عبدالله للنشر و التوزيع، تونس، ط١، بلا تاريخ، ص ١٣١.

ئەو شــتەی وازی لێهێنــاوە پــارەکەیە نەک پەرتــووکەکە، هەروەهــا دەڵــێن: علینــا ان نســتبدل الحــوار مــع الســلطة بالمجابهـــة: پێویســـتە گفتوگـــۆ لەگـــەڵ دەســـەڵاتدا بەڕووبەڕووبوونەوە بگۆڕین. ئەم بەکارهێنانەش بەڕاستی لە ڕۆژنــامە و ڕاگەیانــدن لای نووســەران ئاســاییە، بەڵام ڕێبازی ستاندارد بە هەڵەی دادەنێت(١)، هەروەها سەبارەت بە وشـــەی (تقـــویم)یش، بەهەمـــان شـــێوە کە مانـــای (Valuation) دەدات بەستەوە، چونکە ئەو بنجەی کە لێی داتاشــراوە (قــوم)ە و زانــا دێرینەکــان ئەم وشــەیەیان بــۆ ئامـاژەکردن بە ڕاسـتکردنەوەی هەڵـەکان بەکارهێنـاوە، لەم چەرخەشــدا ئەو نیازمەنــدییە ســەری هەڵــدا، کە وشــەیەک هەبێــت ئامـــاژە بـــۆ ئەو مانـــایە بکـــات، کە لە وشـــەی (Valuation) وەردەگیرێـــت، کە: دیـــاریکردنی بەهـــای شــتێک دەگەیەنێــت، لەبەر ئەوە کــرایە (تقیــیم)، چــونکە وشــەی (تقــویم) مێشــکی گــوێگر بــۆ مانــا کــۆنەکە پەلکێش دەکـــات، کە ڕاســـتکردنەوەی چەوتییەکـــان دەگەیەنێـــت، ســتانداردخوازەکان ئەم بەکارهێنــانە بە بەکارهێنــانێکی ورد نازانن، ئایا چ شتێک بۆ زمانی عەرەبی چ زەرەرێکی هەیە،

١- عبدالسلام المسدي، ما وراء اللغة، مؤسسة عبدالكريم بن عبدالله للنشر و التوزيع، تونس، ط١، بلا تاريخ، ص ١٣٢ – ١٣٣.

کە هەردوو وشـەکە بە هەردوو مانـاکە بەکاربهێنرێن، واتە مانــای ڕاسـتکردنەوەی چەوت و مانــای هەڵســەنگاندن و خەمڵاندن[1]؟

ئەمە لەلایەکەوە، لە لایەکی دیکەشـەوە وشـەی (پێـوەر) بـۆ وشـەی زمـانی پێـوەر یـان زمـانی پەتـی یـان زمـانی ســـتاندارد دەگەڕێـــتەوە، کە لە چەنـــد شـــێوەزارێکەوە دروســتبووە، بەمشـێوەیە بـووە تـاکە سـەرچاوە و تـاکە پێوەرێـک کە گوزارشــت لە ڕاســتییەکە دەکـات، زمــانی قوڕەیش لە توێژینەوە دێرینەکاندا زمانی (ستاندارد) بووە، زمانۆکەکـانی دیـکەش هەمـوو لەو زمـانەی قـوڕەیش بە کەمتـر و نزمتـر دادەنـران[2]، لەوانەشـە یەکێـک لەو شـتە سـەرەکییانەی کە بـوونە هـۆی ئەوەی ڕێزمـانی عەرەبـی ڕێبـازی سـتاندارد پەیـڕەو بکـات، کۆششـی ڕێزماننـاسـەکان بـوو بـۆ سـەپاندنی یاسـاکانی ڕستەسـازی و وشەسـازی و دەنگســـازی و واتاســـازی، هەمـــان ئەو زمـــانە لەســـەر زمانۆکەکانی دیکە، لەبەر ئەوە دەبینین کە ڕێزماننـاسـەکان یاساکە هەڵدەگۆزن، بەڵام پاشان دەیانەوێ بەسـەر قسـە و

---

[1]- عبدالسلام المسدي، ما وراء اللغة، ص ١٣٢.

[2]- علي زوين، منهج البحث في اللغة بين التراث و علم اللغة الحديث، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ط١، ١٩٨٦، ص ٢٤.

دەربڕینەکـانی دیـکەدا بسـەپێنن، جـا گەر واژەیەک یـاخود قسـەیەکیان دەسـتکەوێت، لەگـەڵ ئەو یاسـایەی ئەوان نەگونجێت، ئەوا بە ناڕێک وەسفی دەکەن، یـان دەیگێڕنەوە بۆ پێویستبوونی بەکارهێنانی، یان بەدوای ئەوەدا دەگەڕێن کە پاسـاوێکی لـۆجیکی بـۆ بـدۆزنەوە، وەکـو: دەشـێ وابـێ یان وا نەبێ، بۆ ئەم مەسـەلەیەش قسـە دێرینەکەی خۆیـان بەکـاردەهێنن و دەڵـێن: هەردوو ڕووی بەکارهێنـانەکە شـیاوە، یـان دەڵـێن: دوو قسـە و دوو بۆچـوون هەڵدەگرێت.....هتد.[1]

بێگومـان ئەمەش کـاریگەری زۆری هەبـوو لە بڵاوکردنەوەی لۆجیکی ئەرستۆ لە ڕێزمـانی عەرەبیدا، ئەم کاریگەربوونەش لە قسەکان و گفتوگۆکانیان دەردەکەوێت، دەربارەی پاسـاوە دوانەیـی و سێینەکان دەیـانکرد، وەکو بـۆ نمـوونە: زۆری بەرکـار و کەمـی بـکەر یـان بە گرانـی دانـانی (ڕەفـع) و سـووکبوونی (سـەر ـ فـەتـح)، وەکـو زانا(زجـاج) و چەنـد زانـایەکی دی باسـیان لێکـردووە، مەبەستیشیان ئەوەبوو بەکـارهێنەرانی زمـان لە هەڵەکردن بەدوور بگـرن، و بەدەسـتهێنانی ئەنجـامی ڕاسـت لە

---

[1]- علي زوين، منهج البحث في اللغة بين التراث و علم اللغة الحديث، ص ٢٣.

قسەکردندا، بۆ پارێزگاریکردن لە زمانی (ستاندارد)، ئەو زانایانە وا گومانیان دەبرد، کە زمان هەتا هەتایە هەروەک خۆی دەمێنێت، ئەوەیان لەبیرچووە، کە زمان لەبەر ئەوەی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە و کۆمەڵگەش هەمیشە لە گۆڕانکاریدایە، کەواتە زمانەکەش بەپێی ئەو گۆڕانکارییە دەگۆڕێت، ئەمەش ئەو شتە بوو، کە (چۆمسکی) جەختی لەسەر دەکردەوە و دەیگوت **لە زماندا هەمیشە ڕێبازێک هەیە لەوی دی ڕاستترە و لە پیادەکردنی ڕێزماندا هیچ ڕاستییەکی ڕەها نییە**[1]، هەندێکیشیان ئەم ڕێبازە ستانداردەیان بە ڕێبازی فەلسەفی ناوزەدکردووە، ئەویش لەبەر ئەوەی ئەو کەسانەی پابەندبوون بەم ڕێبازەوە، هەمیشە سەرقاڵی پاساوخوازی و دیاردە زمانەوانییەکان بوون، جا چ ڕستەسازی یان وشەسازی بن، زمان لەلای ئەوان لۆژیکە، پێوانەکەی ڕاستە و دەکەوێتە ژێر باڵی یاساکانی لۆجیکی فەلسەفی[2]، بە پێچەوانەی ڕێبازی وەسفییە، کە پرۆسەی (پاساوخوازی) وەلادەنێت،

---

[1]- عبدة الراجحي، النحو العربي و الدرس الحديث، ١٩٨٥، ص ١٢٨، نقلا عن علي زوين، منهج البحث في اللغة، ص ٣٠.

[2]- أنيس فريحة، نظريات في اللغة، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ط١، ١٩٧٣، ص ٨٣.

ڕێزماننناســـــه دێرینەکـــانی عەرەب لە ڕێزماننناســـــانی نەتەوەکـانی دیـکە زووتـر ڕوانیـانە مەسـەلەکانی زمـان لە ڕووی وەسـفییەوە، لە سـەرووی هەمووشـیانەوە (ئیـبن جنی) لە هەندێک مەسەلە نەک لە هەموو شتێکدا سەر بەم ڕەوشـه بـوو، ئەم زانـایە لە کتێبی (الخصائص)دا وتـویەتی هەمـوو کارکردنێـک لە (ڕەفـع) و (نەسـب) و (جـەڕ) لە قســـەکردندا، لە کـــردەی قســـەکەرەوەیە، ئەویـــش بە سـەربارکردنی واژەیەک لەسـەر واژەیەکـی دی، یـان بەوە دەبێ کە واژەکە لەناو ماناکەدا بێت، ئەمەش مەسـەلەیەکی ڕوون و ئاشـکرایە، ئەی تێبینـی ئەوە ناکەیـت کە دەڵێیـت (ضرب: لێیدا) درکاندنەکەی تەواو بووە و ناکرێ لە ڕووی شـرۆڤەوە کـار لە (زیـد) یـان (عمـرو) بکـات لە ڕسـتەی (ضـرب زیـد عمـرا)، هەڵوێـستی (ئیبن مـەزا قرتبی)یش لە وەڵامـدانەوەی ڕێزماننناسـاندا هـیچ جیاوازییـەکی لەگـەڵ هەڵوێسـتەکەی (ئیـبن جنـی) نەبـوو، ئەم دوو زانـایە پـێش زانـا ڕۆژئاواییەکـان کەوتـن، لە لابردنـی بیـرۆکەی فاکتەری ڕێزمانی[1].

---

[1]- أبو الفتح عثمان ابن جني، الخصائص، تحقيق محمد علي النجار، دار الهدى للطباعة و النشر، بيروت، ط٢، و دار الكتب المصرية، نسخة مصورة عن طبعة القاهرة، ١٩٥١، ص ١٠٠ ـ ١٠١. هەروەها

گرنگترین ئەو خەسڵەتانەی ڕێبازی ستاندارد(پێوەر) لەوانی دی جیا دەکاتەوە، چ کۆن و چ تازە، ئەمانەن:

١ــ بونیادنانی یاساکانی زمان لەسەر نموونەکانی بژاردەکراوی زمانەکە نەک لەسەر هەموو زمانەکە بەگشتی دەبێت، زمانەوانە دێرینەکان ماددەی زمانەکەیان لە یەک دوو هۆزی عەرەبەوە وەردەگرت، نەک لە هەموو هۆزەکان، بۆ نموونە تەنها لە (قەیس) و (تەمیم) و (ئەسەد)ەوە زمانیان وەردەگرت، هەندێک جاریش لە هۆزی (هەزیل)یشەوە وەریاندەگرت، واتە تەنها لەم هۆزانەوە زمانی پەتیان وەردەگرت، نەک لە هۆزی دی، چونکە زمانی ئەم هۆزانە لە هەموویان زیاتر لە زمانی هۆزی (قورەیش)ەوە دووربوو.

٢ـ دابەشکردنی ماددەی زمان ـ بابەتی زمان بۆ دوو بەشی (تەریب و ڕاست) و (نامۆ و ناوازە)، ئەم زانایانە گرنگیان بە تەریب و ڕاست دەدا، کەچی (نامۆ و ناوازە)کەیان کەمتر گرنگی پێدەدا.

بڕوانە: أنيس فريحة، نظريات في اللغة، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ط١، ١٩٧٣، ص ٨٤ ـ ٨٦. هەروەها بڕوانە: يوسف الخشكي، علم الدين السخاوي و جهوده في اللغة و النحو، منشورات أمانة عمان، عمان، ط١، ٢٠٠٧، ص٨٠.

٣ــ زۆری پشــت بەســتنی ڕێبــازی ســتاندارد لەســەر خەملاندن و گریمانەکردن.

٤ـ هەمـوو ئەو شـتانەی بەگـوێرەی یاسـاکانی ڕێزمـان نەبــن، لە قســە و وتەکــانی ڕەوانبێــژان و شــاعیران و پێغەمبەران بۆ پێویستبوونی شیعری ـ ناچاربوونی شیعری بووە، وەک ئەوەی شاعیرەکە دەڵێت:

ولا ینطق الفحشاء من کان منهمو

اذا قعدوا منا ولا من سوائنا[١]

سەبارەت بە وتەی شاعیریش، کە دەڵێ:

فلیت دفعت الهم عني ساعة

فبتنا علی ما خیلت ناعمي بال

ڕێزماننناسـەکان ئەم ڕستەیەیان بە هەڵە داناوە، چـونکە نـابێ (لیـت) بچێـتە سـەر (کـار) و (هـي) و (أخـوات ان)، کەچـی ئەم حـاڵەتە دروسـتە گەر بڵێیـت: فلیتـک، بەڵام ئەو پەنـای بـردۆتە بەر (شـاردنەوەی جێنـاوەکە)، ئەویـش بـۆ ڕاگرتنــی کێشــی شــیعرییەکەی.[٢] بەڕاســتی ســەیر و

١- علي زوین، منهج البحث في اللغة بین التراث و علم اللغة الحدیث، ص ٣١.

٢ـ علي زوین، منهج البحث في اللغة بین التراث و علم اللغة الحدیث، ص ٣٢.

سـەمەرەیە کە ڕێزماننـاسـەکـان تێبینـی ئەوەیـان کـرد لە بەشـی (بـانگکردن)دا، کە جارێـک (ضـمة ـ بـۆر)ی لەسـەرە، وەکو **(یا غلامُ)** جارێکیش (فتحـة ـ سـەر)ی لەسـەرە، وەکـو (**یا ابنَ ابي عتيق**)، ئیدی ویسـتیان ئەم حـاڵەتە شـرۆڤە بکەن، ئەوەبوو (البناء)یان داهێنا لە شوێنی (نصب)، جا کە وتیـان (في محل نصب)، ناچاربوون کە هۆکارەکە ڕوون بکەنەوە، وتیـان (بفعـل محـذوف تقـديره: أنـادي او أدعـو)، (عمـايره) تـوانج لەسـەر ئەم بۆچـوونە دەدات و جەخـت لەسـەر ئەوە دەکـاتەوە، کە کـاری (أنـادي) یـان (ادعـو) هـیچ بنەمـایەکی مێژوویـی نییە و هـیچ وجـودێکی لە واقیعـی وەسـفیدا نیـیە، ئەوەی واشی کرد، کە بوونی هەبێت، تەنها ڕوانگە عەقڵیـیە ڕەهاکەیە، کە لەسەر پێداویستییەکانی تیۆری کـارکردەکەیە ، کـە ڕێزماننـاسـەکان بەهـۆیەوە خوازیـاری شـرۆڤەکردنی پاساوەکانی حاڵەتی (فتح) و (نصب)ن.[١]

١ـ اسماعيل عمايرة، المستشرقون و المناهج اللغوية، ص٦٨.

ڕێبازی ئاماریی Statistical Approach

ئەو کــاتەی باســـی ڕێبـــازی وەســـفیمان کـــرد، ئەو تێبینییەمـان خستەڕوو، کـە هەنـدێک دیاردەی زمـانەوانی دەکرێ بیانژمێرین، دوو ئادگاری ڕێبازیان تێدا بەرجەستە دەبێت، کە (وەسفی) و (ئامـاری)ن، ئەم ڕێبازە دەکرێ لە تـوێژینەوە وەسـفییەکانی زمانـدا بەکـاربهێنرێ، بەهەمـان شـێوەش لە ڕێبـازی بەرانبـەری و ڕێبـازی بەراوردکـاری بەکاردەهێنرێت، ئەگەر بمانەوێ توێژینەوە دەربارەی ئەوە بکەیـن، کە ئەم ڕێبـازە لە چ زمانێکـدا کـاریگەری زیـاتر هەبووە: زمانی فارسی یاخود زمانی عەرەبی، ئەوا توێژەر بـۆ ئەوەی بگـاتە ئەنجـامێکی پەسـەندکراو، دەبـێ کـۆمەڵە نمـــوونەیەکی هەمەجـــۆر لە وشـــە و واژەکـــانی هەردوو زمانەکە وەربگرێت، کە لە ئێستادا بەکاردەهێنرێن، پاشان دیزاینکردنـی چەنـد نەخشـە و هێڵکـارییەک و ژمـارەیەک وشــە دەربکـات، کە لە یەکەوە وەرگیـرابن، ئەم یـارمەتی وەرگـرتنەش لە پرۆسـەی ئامـارییە ژمارەییەکـانەوە پەیـدا دەبێت، ئەگەرچی هەندێک ئاڵۆزن، کەچی چەند ئەنجامێک ڕوون دەکەنەوە، کە دەکـرێ زیـاتر لەوە ئەنجامـانەی لە

هەڵســـەنگاندنی کەســـییەوە دروســـت دەبـــن، پشـــتیان پێببەسترێت[1].

ڕێبـــازی ئامـــاریی هەروەکـــو باســـمانکرد لە بـــواری تـویژینەوە زمانەوانییەکانـدا سـوودی لێوەردەگیرێـت، بەڵام بەو مەرجەی ئاماژەمـــان پێـــدا، ئەویـــش ئەوەیە دەبـــێ هەردوو زمـــانەکە بەباشـــی بزانرێـــت، گەر تـــوێژینەوەی ئامـــاری لە توێژینەوەکـــانی فەرهەنگـــی و وشەســـازی و ڕستەســـازیدا کـــۆمەڵە نمـــوونەیەک لە زمـــانی عەرەبـــی نووسراو و زمانی عەرەبی ئاخاوتن هەڵبژێرێت و (ڕستە ناوییەکان) و (ڕستە کارییەکان)ەکانی ناویان بژمێرێت و هێنانەوەی توخمە کارییەکان و ناوییەکان بگەڕێنێتەوە بۆ ڕێـــــژەی ڕســـــتەکان، ئەوا لەم توێژینەوەیەیـــــدا ڕوونکـــــردنەوەیەک پێشـــــکەش دەکـــــات، کە لەوانەیە گۆڕانکارییەک یان قەڵبەزەیەکی تێدا بێت لە زمانی عەرەبی لە (نـــاو)ەوە بـــۆ (کـــار)، دەشـــکرێ ئەم شـــتە لەســـەر شـێوازێکی وشەسـازی دیـاریکراو پراکتیـزە بکرێـت، وەکـو (ناوی ئامێری ناپێوەرانە).

---

[1]- ماريو باي، أسس علم اللغة، ترجمة أحمد مختار عمر، عالم الكتب، مصر، ط٢، ١٩٧٦، ص ١٧٨.

زۆر توێژەر تەماشای ڕاست و دروستی ئەو گریمانەیە دەکات، کە دەڵێ لە زمانی عەرەبی پەتیدا وشـەی عەجەمـی زۆر هەن، وەکو: ڕادیو، و تەلەڤزیۆن و کۆمپیوتەر، کامیرا، ڤیدیۆ...هتـد. لە هەمـان کاتـدا لە توێژینەوەکەیـدا تێیـدا ڕێبازی ئاماری جێبەجێ دەکرد و جەختی لەسـەر ڕێژەی بـاوبوونی ئەو واژانە دەکـردەوە و بـەرانبەریانی دەکـرد لەگـەڵ ڕێـژەی بڵاوبـوونەوەی واژە (عەجەمییەکـانی، ناعەرەبییەکـانی) دی لە زمانەکـانی دیـدا، بەڕاسـتی ئەم پرسـیارانەش نـاتوانین وەڵامیـان بـدەینەوە، مەگەر بە پەنابردن نەبێت بۆ ئامار، کە یەکێکە لەو دیاردانەی ئاماژە بـۆ ئەوە دەکەن تـوێژینەوە زمـانەوانییە تازەکـان پشـت بە ڕێبـازە ژمـارەیی و ماتماتیکییەکـان دەبەسـتن و بەوەش لە ڕێبازەکانی زانست نزیک دەبێتەوە[1].

ڕێزماننـاسـە دێرینەکـان هەمیشـە پرسـیاری ئەوەیـان کـردووە: ئایـا بـۆچی لە قسـەکردنەکانیاندا (بەرکـار) لە (بکەر) زۆرترە؟ ئایا بۆچی (جمع التكسير) لەسـەر کێشـی (افعـال) لە اقـوال، اقفـال، احمـال، اوزان، زۆرتـرە، وەک لە شێوازەکانی: انصبة، جند، صبيان، ضيوف، و ركب.... هتد. ئەم پرسـیارانەش لە هەڵسـەنگاندن و خوێنـدنەوە

١- ماريو باي، أسس علم اللغة، ص ١٨٠.

ڕاگوزەرەکانی ڕێزماننا‌سانەوە پەیدا دەبێت، کە جگە لە ڕێزماننا‌سان کەسی دی هەستیان پێناکات، چونکە کەسێک نەهاتووە ئامارسازییەکی ژمێریاریانەی وا بکات، کە بەهۆیەوە زۆری ژمارەی (بەرکار)ەکان و کەمی (بکەر)ەکان بدۆزێتەوە یان بۆچی بەکارهێنانی ئەو شێوازەی (جمع التكسير) زیاترە لە شێوازەکانی دی، یان ناوی ئامێری پێوەرانە بۆچی زیاترە لە ناپێوەرانە، لە چەرخی تازەشدا هەندێک لە ڕۆژهەڵاتناسان بۆ یەکەمجار هەستان بە بەکارهێنانی (ئامار) لە تووێژینەوە زمانەوانییەکاندا کرد، لەوانە بۆ نموونە (برێل Brill) کە کۆمەڵە ئامارێکی ئەو وشە عەرەبییانە بڵاوکردەوە، کە لە ڕۆژنامەکاندا بەکاردەهێنرێن و ڕێژەی بڵاوبوونەوە و بەکارهێنانی هەر یەک لەو وشانەی خستەڕوو، هەروەها (لانداو Landau) بە هەمان شێوە تۆمارێکی بۆ ئەو واژە بەکارهێنراوانە خستەڕوو، کە لە پەخشانی ئەدەبیدا نووسراون، ڕۆژهەڵاتناسێکی دیکە بە ناوی (فرۆم From) ئامارسازییەکی بۆ ئەو (کار)ە باوانە کرد، کە لە زمانی هاوچەرخدا زۆر بەکاردەهێنرێن، هەموو ئەو پرۆژانەش کە ئەنجامیاندا، لە بواری فەرهەنگیدا جێی دەبێتەوە[١].

١- ماريو باي، أسس علم اللغة، ص ١٥٠ – ١٥٢.

ئیدی هەرچی چۆنێک بێت، ئاماریی پاڵپشتە بۆ ڕێبازی وەسفی، لە پێششتریشدا پاڵپشت بوو بۆ ڕێبازی بەراوردکاری و ڕێبازی بەرانبەریی، لەبەر ئەوە ئاماریی - ئامرازە و ڕێباز نییە، بۆیە دەکریٚ لە ڕووی وەسفییەوە توێژینەوە بۆ دەنگەکانی زمان بکەین، بە شێوەیەک پشت بە ئامارکردن ببەستێت، بۆ گەیشتن بە ئەنجامی ورد، هەروەها دەتوانین لە بوورای ڕێزماندا بەدوای ئەم مەسەلەیە بکەوین، ئەویش بە بەکارهێنانی ئەم ئامرازە، بۆ نموونە بڕوانە ئەو بۆچوونانەی، کە ڕێزماننا‌سان دەربارەی ئەو ناوانەی بە (واو) ڕەفع دەکرێن و بە (ئەلف) نەسب دەکرێن و بە (یاء) (جەڕ) دەکرێن، لەلای هەندێک لەو ڕێزماننا‌سانە پێنجن، لەلای هەندێکیشیان شەشن، کەچی لای خەڵکی و لە کاتی بەکارهێنان و لە نووسیندا تەنها سێیە و زیاتر نییە، هەندێک لەو توێژەرانەش دەبینین ئامار بەکاردەهێنێت، بۆ ئەوەی بیسەلمێنێت کە بەکارهێنانی سیٚ دانەیان، کە (هنو، حمو، فو) لە حوکمی سفردایە، ئەویش بە هێنانەوەی بەڵگە بە کۆمەڵێک نموونە و نامەی نووسراو چ تازە و چ کۆن، واتە سەردەمی بەڵگەهێنانەوەی ڕێزمانیی[1]. لەگەڵ ئەوەشدا

١- ابراهيم خليل، في اللغة الأدب و أدب اللغة، مجدلاوي للنشر و

ڕێزمـانی عەرەبـی هەر لە سـەردەمی (ئـەبی ئەسـوەد) و (عـەنبـەسـە فیـل) و (عیسـای کـوڕی عومـەر) بـاس لەوە دەکات، کە ناوەکان ژمارەیان شەشە، جا گەر دەرەنجامی ئاماریانەی ئەم توێژینەوانەی ئێستا بەهەند وەرگرین، ئەوا دەبێ چاو بە خوێندنی ڕێزمان لە قوتابانەکاندا بخشێنینەوە و دەستبکەین بە لابردنـی ئەو نـاوانەی کە عەقڵ و هۆشـی قوتابیـان تێکـدەدەن و لە بابەتەکانـدا درێژدادڕیـی دەکەن، تاکو بتوانین پاکژکارییەک بۆ وانەی ڕێزمانی ئەنجام بدەین و لە هەموو ئەو شتانە دووربکەوینەوە، کە لە گوتارماندا بەکارناهێنرێن.

ڕێبازی کارەکی(پراکتیکی) Practical Approach

ڕێبازی کارەکی لە توێژینەوەی زمانەکاندا لەسەر پایەی سـوودوەرگرتن لەو ڕێبـازانەی پێشـوو دەوەسـتێت، هەروەها هەڵدەستێت بە جێبەجێکردنـی شـتە تیۆرییەکـان و ئەو ئەنجامانەی لە توێژینەوەکانـدا دەست دەکەون، لەگەڵ پرۆسەکانی فێرخوازیدا پێکەوە دەبەستێتەوە جا چ ئەوانەی قسـەی پێـدەکەن یـان ئەو منـداڵ و هەرزەکـارانەی فێـری دەبـن، یـان ئەو تەمەن گەورانەی بە هەمـان شـێوە

التوزيع، عمان، ط١، ٢٠٠٨، ص ١٢٧.

خوازیـاری فێربـوونن، هەر لەبەر ئەمە چەنـدەها دەزگـا و کـۆمەڵەی زمـانەوانی پەیـدابوون، بـۆ نمـوونە:(کـۆمەڵەی بەریتـانی بـۆ زمـانەوانییە پراکتیکییەکـان١٩٦٧)، (کـۆمەڵەی ئوسـترالیا بـۆ زمـانەوانییە پراکتیکییەکـان) و (کـۆمەڵەی ئەمەریکـــی لە ســـاڵی ١٩٧٧)[١] دامەزرا، لەبەر ئەوە وا دەڕوانرێتە زمانەوانییە پراکتیکییەکان کە خاڵێکی گەیەنەرن لەنێوان زمـانەوانی گشـتی و زانسـتەکانی دیکە، کە لەپێش هەمووشیانەوە دەروونناسـی و کۆمەڵناسـی و زانسـتەکانی پەروەردە و زانستەکانی دیکەش[٢].

بەکـورتی دەتـوانین بڵێـین زمـانەوانی گشـتی وەسـفێکی وردمان بۆ زمان پێدەبەخشێت، بۆ ئەوەی ڕێبازی کـارەکی لە کـاتی وتـنەوەی وانەی زمـانەوانی سـوود لەم وەسـفە وەرگرێت، هەروەها بۆ بەرەنگاربوونەوەی گیروگرفتەکانی وەرگرتنـی زمـان، بـۆ ئەم مەبەسـتەش پشـت بە ئـامراز و تەکنیکارییەکـان دەبەسـتێت، بـۆ ئاسـانکردنی پرۆسـەکانی وانەوتـنەوە، وەکـو تیۆرەکـانی فێربـوون و شـێوازەکانی

١- أحمد فتيح، في علم اللغة التطبيقي، دار الفكر العربي، القاهرة، ط١، ١٩٨٩، ص ١٠.

٢- أحمد فتيح، في علم اللغة التطبيقي، ص ١٤.

وانەوتـنەوە[1]، جـا لەبەر ئەوەی خوێنـدنی کـارەکی چەنـد ئامانجێـــک دەپێکێـــت، کە لەگـــەڵ خوێنـــدنی تیۆریـــدا لە بوارەکـانی پەیڕەوکردنـی ڕێبـازی سـتاندارد و وەسـفی یـاخود ئامـاری.. هتـد. جیاوازییـان هەیە، لەبەر ئەوە زۆر پێویســتە جەخــت لەســەر ئەوە بکەیـنەوە، کە زمـانەوانی کارەکی کۆپییەکی سەد دەرسەدی زمانەوانی تیۆری نییە، ئەو جیاوازییـانەی لەنێوانیشـیاندا هەیە، بـۆ جیـاوازی لە ئەرکەکـان و پێکـانی ئامانجەکـان دەگەڕێتەوە، بـۆ نمـوونە زمـانەوانی گشـتی ئەو بنەمایانەمـان پـێ دەناسـێنێت، کە بەکارهێنـــانی واژەکـــان و پەیوەنـــدی واژە بە مانـــاوە و پێشڤەچوونی واتای واژەکان لە چەرخێکەوە بۆ چەرخێکی دی لەســـەری دەوەســـتن، جـگە لەوەش پایەکـانی یاســا جیاوازەکـانی یەک زمـانی دیاریکراومـان پـێ دەناسـێنێت و وەسفی ئەو پەیوەندیانەمان بۆ دەکات، کە لەنێوان واژەکان و لەنێــوان ئەو یاســایانەدا هەیە، کە کــۆنترۆڵی ڕەوشـــی وشـەکان و خۆشـاردنەوەی هەنـدێک وشـەی دیکە دەکەن، ئەم شـارەزاییەش بەم سیسـتەمە لە ڕووی پـراکتیکییەوە لە هـونەری نووسـینی فەرهەنگەکانـدا دەردەکەوێت، جـا ئیتـر فەرهەنگـی ئیتمۆلـۆژی بێـت، واتە بەپێـی ڕەگ و ڕیشـاڵی

١- أحمد فتيح، في علم اللغة التطبيقي، ص ٢٣.

زمانەوانی ئامادەکرابێت، یان فەرهەنگی جۆری دیکە بن، بێگومـــان نووســـەری فەرهەنگەکـــان لە پراکتیزەکردنـــدا ڕووبەڕووی چەندەها گیروگرفت دەبێتەوە، کە لە تیۆریدا دەیدۆزنەوە و دەستیان دەکەوێت.

ڕێبـــازی کـــارەکی دەتوانێـــت بـــابەتەکە بە ڕێبازەکـــانی وانەوتـــنەوە ببەســـتێتەوە، هەروەک پێشـــتر باســـمانکرد، هەروەهـــا دەتوانێـــت تەکنـــیکە بەکارهێنراوەکـــانی بـــواری فێربوون و فێرکردن بەکاربێنێت: وەکو: ڕادیۆ و مسـەجەل و سیدییەکان و گرامۆفۆن و سبکتۆگراف و (کاریگەکانی زمان) و ڤیدیۆ کاسێت، هەموو ئەم ئامرازانە لە فێرکردنی فێرخـوازان و وانەبێـژان ڕۆڵ دەگێـڕن، بـۆ ئەوەی بتـوانن درک بەو جیاوازیـانە بـکەن، کە لە ئەداکردنـی درکاندنـدا هەن، بۆ جیاکردنەوەی (دەنگی بەرز) لە (دەنگی چرپەیی) و دەنگـی (داخـراو) لە (دەنگی کـراوە) و (دەنگـی گیـراو) لە(دەنگی خشـکەیی) و..هتد. هەروەهـا بـۆ نمـوونە تـوێژەر دەتوانێـت کـۆمەڵە کـاغەزێکی تـاقیکردنەوە لە ژمـارەیەک قوتابی لە قۆناغێکی دیاریکراودا وەربگرێت و تیشک بخـاتە سەر ئەو هەڵانەی لە ڕێنووسی نووسیندا ئەنجامی دەدەن، بـــۆ نمـــوونە نووســـینی (هـــەمـــزە) یـــان ئەو هەڵانەی لە بەکارهێنـانی هێماکـانی نمـرە نووسـین ڕوودەدەن، پاشـان

خشـــتەیەک ئامـــادە بکـــات چەنـــدەها جـــۆر لەم هەڵانە لەخۆبگرێـت، وەک ئەو هەڵانەی لە کـۆنترۆڵنەکردنی نێـوان (بەســـتنەوە) و (دابـــڕان)ەوە دروســـت دەبـــن، یـــان ئەو هەڵانەی لە ڕەچـاونەکردنی بـزوێنەری شـلۆقەییەوە پەیـدا دەبن، یان ئەو جیاوازیانەی لەنێوان: (أصدقاؤە، أصـدقائە، أصـــدقاءە) ســـەرهەڵدەدەن، پـــاش ئەمەش هەڵدەســـتێت بە دەرکردنـــی ڕێژەکـــانی هـــاتنی ئەم هەڵانە و ڕێکخســـتنی تۆمارێـــک بەم ڕێـــژانە، بەشـــێوەیەک ئەوانەی زۆر بـــاون، لەوانـــی دی جیـــابکرێنەوە، کە زۆر بـــاو نـــین، ئەویـــش بـــۆ ئەوەی ئەو هەڵانە دروست نەبـن و تەنهـا جەخـت لەسـەر واژە باو و زۆر بەکارهێنراوەکان بکرێتەوە.

ئەم تـــوێژەرە پشـــت بە زانـــین و ناســـینی سیســـتەمی نووســـین دەبەســـتێت، کە ئەویـــش زانینـێکە لە زمـــانەوانی گشتییەوە هەڵگۆزراوە، هەروەها لەسـەر زانینی تیۆرەکانی ڕێزمـــان و بەکارهێنـــانی ڕێبـــازی ژمـــارەی ورد پـــایەی داکوتـــــاوە، بــــۆ ئەوەی هەمـــــوو ئەو شـــــتانە لە ڕووبـــــەڕووبـــــوونەوەی گیروگـــــرفتە پراکتیکییەکـــــان بەکاربهێنێت.

ڕێبازی عەرەبە دێرینەکان لە بواری توێژینەوە زمانەوانییەکاندا

ڕێبـاز لە تـوێژینەوەدا چ زمـانەوانی و چ ئەدەبـی بێـت، ڕێگا، ڕێچکە، یان شێواز دەگەیەنێت، هەروەها ڕێبـاز: ڕێگا دەگەیەنێـــت، خـــودای گەورە لە ســـورەتی مائیـــدەدا دەفەرموێت (**لكل جعلنا شرعةً و منهاجاً**)[1]، لە فەرموودەیەکدا کە لە (ئیبن عەباس) (خوا لێی ڕازی بێت) گێڕدراوەتەوە: ((پێغەمـبەر (د.خ) پـێش ئەوەی بمرێـت، لەسـەر ڕێگـایەکی ئێـوەی بەجێهێشـت))، واتە: ڕوون. نهجـت الطريـق: پیایـدا ڕۆیشـتم، فیـومی لە کتێبـی (المصـباح المنیـر)دا وتـویەتی (الـنهج) وەکـو: (الفلـس) وایە و ڕێگـای ڕوون و ئاشـکرا دەگەیەنێـت، هەردوو (المـنهج) و (المنـاهج) یەکـن، (نهـج الطريق، واتە ڕوون بووەوە و ئاشکرابوو[2].

لە ڕووی زاراوەشـەوە، وشـەی (مـنهج - ڕێبـاز) ئەو ڕێچکە دیاریکراو و ئەو پلانە پتەوە دەگەیەنێت، کە توێژەر بـۆ ئامـادەکردنی تـوێژینەوەکەی لە سـەرەتای هەڵبژاردنـی بـابەتەکەیەوە تـاکو کۆتـایی لەسـەری دەڕوات، هەروەهـا

١- ئایەتی ٤٨ ، سورەتی مائدە.

٢- أحمد بن محمد بن على المقري الفيومي ، المصباح المنير، دار الحديث، القاهرة، ط١، ٢٠٠٣.

ڕێباز ئەم شتانە لەخۆ دەگرێت: ڕێکخستنی وردی بابەتەکە و شیکردنەوە بەهۆی یەکێک لەو ڕێگا و شێوازانەی لە تێڕوانینی بابەتەکەدا پەیڕەو دەکرێت و هەڵگۆزینی ئەنجامەکان بۆ دۆزینەوەی ڕاستەقینەکان و سەلماندنی ئەو شتانەی دەیانزانین، بۆ بەخشینی سیفەتی ڕاستەقینەی یەکلاکەرەوە، نەک ڕاستەقینەی گومانئامێز[1]. پێشووتر هۆشداریماندا سەبارەت بەو ڕێبازەی عەرەبە دێرینەکان پەیڕەویان لێدەکرد، ئەوەشمان وت، کە ئەوانە جارێک وەسفی دەبوون و جاری وا هەیە ستانداردی دەبوون و کەمجاری واش هەبووە ڕێبازی دیکەیان بەکارهێنابێت، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا بە سەلیقە و زەوقی خۆیان گەیشتنە زۆری ئەو بۆچوونە زمانەوانیانەی کە لەلای زمانەوانە تازەکاندا هەیە.

لە ڕووی واتایشەوە ڕێبازی ئەو زمانەوانانە مۆرکێکی وەسفی تەواوی بەخۆوە گرتبوو، ژمارەیەکی زۆریان ئەو واژانە دیاری بکەن کە لە چەند بابەتێکی دیاریکراودا بەکاردەهێنرێن، ئینجا ڕێکیان بخەن و لە پەیامەکاندا ڕیزبەندییان بکەن و لە نووسینی بچووکدا تۆماری بکەن،

١- سلطان أحمد، منهج البحث اللغوي، مطبعه الأمانة، مصر، ط١، ١٩٩١، ص ٢٠ – ٢١.

لەم کارەشـیاندا پـێش زمـانەوانە هاوچەرخەکـانی ڕۆژئـاوا کەوتـن، کە لەم بـوارەدا دەیاننووسـی، کە ئەو کارانەیـان بە (بـوارە واتاییەکـان) (Semantic Fields) ناسـرا، ئەو نموونـــانەش ئامـــاژە بـــۆ پەیڕەوکردنـــی ئەم شـــێوازە و پابەنـــدبوونیان پێـــوەی لە کـــۆکردنەوەی بـــابەتی زمانـــدا دەکەن، زۆرن لەوانە بۆ نمـوونە: لە پەرتووکەکانی (البنـات والشـجر وخلـق الانسـان)ی (ئەسـمەعی) پراکتیزەکردنێکـی پێشـــوەخت بـــۆ ئەم بیـــرۆکە هەیە، بەهەمـــان شـــێوەش پەرتووکی(الخیـل)ی (ئـــەبی عوبەیـــدە موعەممـــەڕ ئـــین موسەننا) هەمان ڕێبازی تێدا پەیڕەوکراوە، جا ئەم ڕێبـازە لە نووسـینی بـابەتە زمانەوانییەکانـدا پەیـڕەو دەکـرا، تـا ماوەیەکی زۆر مـایەوە و هەر پەیڕەوی لێدەکرا، لە بەشـی (خلق الانسان) ئەو واژانە کۆکراونەتەوە، کە پەیوەندیان بە ناوی ئەندامانی جەستەی مرۆڤەوە هەیە، چ ئەو ئەندامانەی دەبینـرێن و چ ئەوانەی لە جەسـتەی مرۆڤـدا شـاراوەن، لەوانە بـۆ نمـوونە پەرتـووکی (خلـق الانسـان)ی (سـابت کوڕی سـابت ٢٧٠ هــ) و پەرتـووکی (المنجد فـي اللغـة)ی (کەراع نەمل) و پەرتووکی (خلق الانسان)ی (زەجاج ٣١٠

هـ) و پەرتـووكی (اسـماء اعضـاء الانسـان)ی (ئیبن فـارس ٣٩٥ هـ) و پەرتووكی (خلق الانسان)ی (ئیسكافی)[١].

پەرتـووكی (المخصـص)ی (ئیبن سـەید ئەندەلوسـی)یش (٤٥٨ هـــ) لە هەمـــوو ئەو پەرتووكـــانەی لەم بـــوارەدا گشــتگیرتربوو، چــونكە تێیــدا ئەو بــنجە پێشــەنگانەی بە لقكردنمـان بەرچـاو دەكەوێـت، كە لەسـەر بەدواداچـوونی شـــێوازەكانی وشەســـازی و داتاشـــراوە و لە ڕەگەوە بونیـادنراوە، لە هەمـان كاتیشـدا پارێزگـاری لە پێكهـاتە دەنگیـیەكەی وشــە لە زۆربەی لایەنــەكانی گۆڕانكـارییەوە دەكـات ، كە بەهەمـان شـێوە بە مەبەسـتی ئامـاژەكردن بـۆ ماناكانی كە لە چوارچێوەی مانـا هەمەكییەكـەدا بخولێتەوە دادەتاشـرێت[٢]، ئەم ڕێكخســتنەی كە (ئیــبن ســەیــدە) و زاناكـانی دی دایانهێنـا، وەكـو: هەمـەدانی و سـەعالبی لە فەرهەنـــگە بەشـــبەندییەكاندا، كـــە ڕۆژئاواییەكـــان بە: (ڕێكخسـتنی چەمكـی واژەكـان نـاوزەدی دەكەن، بێگومـان ڕێكخستنێكە بواری زانسـتی هـاوچەرخ پێویستیان پێیەتـی، چـــونكە لە زانســـتی هاوچەرخـــدا پێویســـتە واژە

١- عزوز أحمد، اصول تراثية في نظرية الحقول الدلالية، اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ط١، ٢٠٠٢، ص ٢٦.

٢- عزوز أحمد، اصول تراثية في نظرية الحقول الدلالية، ص ٣٢.

بەکارهێنراوەکـان بـابەتێکی دیـاریکراو وا هەڵبژێـردرێن و دەستنیشـــان بکـــرێن، کە لەگـــەڵ داهێنـــانە تازەکـــان و زاراوەکانیـــان گونجـــاوبن، جـــا فەرهەنگـــی چەمکیـــی دەستنیشانکردنی شوێنی وشەکان لە بوارە واتاییەکەیدا بۆ توێژەران دەستەبەر دەکات و بواری بەکارهێنانی ئێسـتا و بەکارهێنـانە ئەگەرکراوەکـان پێشـکەش بە تـوێژەر دەکـات، ئەمەش فەرهەنگی زاراوەیی بۆ مـاوەیەکی زۆر دەوڵەمەند دەکات.

سەرباری ئەوەی ئەم ڕێگایەی زانایانی زمـانی عەرەبی کـۆن پەیڕەویـان لێکـرد، بـۆ ئەو تەواوکـارییەی لە زمانـدا هەیە پەلکێشـــمان دەکەن، یـــان کەلێـــنە واتاییەکانمـــان پێدەناسـێنن، ئەویـش لە بوارێـک یـاخود دوو بـواردا، بـۆ نمـــــــوونە گەر هەســـــــتین بە کـــــــۆکردنەوەی واژە بەکارهێنراوەکـان لە وەسـفکردنی بەفـر و سـەهۆڵدا و ئەو واژانەی پەیوەسـتن پێیـانەوە، تەنهـا یەک دوو واژەمـان بەرچـــاو دەکەوێـــت، کەچـــی گەر بە دوای واژەکـــانی پەیوەسـت بە (دار خورمـا) یـان (حوشـتر) یـان (شمشـێر) یـان (شـێر)دا بگەڕێـین، لـە زمـانی عەرەبیـدا وشـەگەلێکی زۆرمـان بەرچـاو دەکەوێـت، هەروەهـا گەر بەدوای ئەو وشـانەدا بگەڕێـین کە لە بـواری خزمـایەتی لە زمـانی

ئینگلیزیـدا بەکـاردەهێنرێن، دەبینـین ئەم زمـانە لە بـواری خزمایەتیدا هەژارە، بۆ نموونە لە ئینگلیزیدا وشـەیەک نییە برای باوک لە برای دایک جیابکاتەوە، چونکە هەردووکیان بە وشـــەی (Uncle) گوزارشـیان لێـدەکرێت، کەچـی لە زمانی عەرەبیدا بۆ برای باوک (مامە، مام) بەکاردەهێنرێت و بۆ برای دایک (خاڵ ـ خاڵۆ) بەکاردەهێنرێت[١].

ئەم شـتەش ئەوەمـان بـۆ دەردەخـات، کە زمـانەوانە دێرینەکـانی عەرەب درێغیـان لەوەدا نەکـردووە ڕێبـازی ڕاسـت و دروسـت لە بـواری کـۆکردنەوەی مـاددەی زمانەوانیدا پەیڕەو بکەن، پاشان بەپێی بابەت و ماناکان ڕێکیان بخەن، جگە لەوەش ئەو زانایانە وەک پرەنسیپێک کاریان بە (پاککردنەوە ـ گەڵاکردن) کرد، چونکە تەنها لە هـۆزە ڕەسـەن و پەتییەکـانەوە زمانیـان وەردەگـرت و لە شوێنە تازەکان و شارەکان فێری زمان نەدەبوون، یان لە کەسێکەوە زمـان فێـر نەدەبـوون، کە لە شـار ژیا بێت و هاموشـۆی شـاری کردبێت، ئەویـش بـۆ ئەوەی وشـەی وا نەیەتە ناو زمانیانەوە، کە نامۆ بێت و سەر بە ڕەسەنایەتی زمانەکە نەبێت، هەر لەم ڕووەوە ئەو شتانەیان لەبەرچاو

١- علي عبدالواحد وافي، اللغة و المجتمع، دار نهضة، مصر، القاهرة، ١٩٧١، ص ١٣.

دەگرت، کە لە فەرهەنگەکانیان تۆماریان دەکەن و بەوردی لێکیانیـان دەدایەوە، جـا چ دێـرە شـیعرییەکان بێـت یـان دەقەکانی پەخشان یان ئایەتەکانی قورئان یان فەرمـوودەی پێغەمبەر (د.خ) بێت، هەروەهـا لە ڕووی چاودێریکردنەوە، زانا کۆنەکـان گرنگییەکـی وەسـفیان بە هـاوبێژی و فرەواتـا دەدا، کە جیـاوازیی زۆریـان تێـدایە، هــەروەها دژواتــا کە مانـای بەکارهێنـانی واژەیەکە بـۆ دوو مانـای جیـاواز و دژ بە یەک، وەکــو: وشـــەی (الجـــون):، کە بــۆ ســپی و بــۆ ڕەشـیش بەکاردەهێنرێت، (الجلل) بـۆ گەورە و بچـووکێش بەکاردەهێنرێـــت، (الصـــریم) بـــۆ شـــەو و بـــۆ ڕۆژیـــش بەکاردەهێنرێت. لەم وشە هەمەجۆرانەدا (ئیبن ئەنباری) لە پەرتووکێکی مەزندا کۆی کـردەوە و دابەشـی کـرد و نـاوی نا (الاضداد ـ دژواتاکان)، [1]پەرتووکەکانی پێش خـۆی تێیـدا تۆمـارکردبوو. لەمـانەی وتمـانن بۆمـان دەردەکەوێـت، کە ئەو زانایانە هەردوو ڕێبازی وسفی و سـتانداردیان ئـاوێتە کــردووە، ئەوان گرنگیـــان بە کـــۆنترۆڵکردنی ڕەگەکـــان و پـــۆلێنکردن و داتاشـــینی ئاوەڵنـــاو و نـــاو و کردارەکانـــدا، هەروەهـا گرنگیـان بە دابەشـکردنی فەرهەنگـی دەدا بەپێـی

---

[1]- محمد بن القاسم الانباري (٣٢٧ هـ) كتاب الاضداد، حققه محمد ابو الفضل ابراهيم، المكتبة العصرية، صيدا ـ بيروت، ط١، ١٩٨٧.

ماناکـــان و مەبەســـتەکان، جـــاری واش هەیە گرنگیـــان بە ڕێکخستنی دەنگی داوە و تێیدا پێوەرە سێینە و چوارینە و پێنجینەکانیـــــان بەکارهێناوە...هتـــــد. هەروەهـــــا لەو پۆلێنکردنـــانەدا (معتـــل) و (صـــحیح) و (مضـــعف) و (غیـــر مضـــعف)یان لەیەک جیـــاکردەوە و پۆلێنیـــان کـــردن، کە بە گوێرەی ڕوانگەی وەسفین، بەهەمـان شـێوەش هەسـتان بە ئەنجامـــدانی پرۆســـەکانی گەڵاڵەکـــردن و پاکتـــاوکردن و وردبینـــی و لابردنـــی وشـــە نامۆکـــان و زیادەڕەوییەکـــان و تەعریبکراوەکان و قەرزکراوەکان و جیاکردنەوەی پەتی لە واژەی پەتیتـــر، ئەویـــش لە ڕوانـــگەی زمـــانی هاوبەشـــی عەرەبیـــــیەوە، کە زمـــــانی قورئـــــانە، بەو ئیعتیبـــــارەی نموونەیەکی باڵایە و پێوەرێکە ڕاست و هەڵەی پێ لە یەک جیا دەکرێتەوە، ئەو زانایانە لە باسکردنی هەندێک لایـەنی زمان ئەوەیان سەلماند، کە ستانداردن، نەک تەنها وەسفی.

جگە لەوەش ڕێبازەکەیان لە ڕێزماندا جارێک بە وەسفی هەژمـاردەکرا، ئەویـش لە کـاتی بەخشـینی گرنگییەکـی زۆر بە گـــوێگرتن، هەروەک لەلای ڕێزماننناســـەکـــانی کـــوفە دەردەکەوێت، جاری واش هەیە ئەو زانایانە ستانداردخواز بـــوونە، چـــونکە زیـــاد لە پێویســـت پشـــتیان بە (پێوانـــە) دەبەسـت، ئەوانە زیـاتر گرنگیـان بە ڕەچـاوکردنی (یاسـا)

دەدا، نەک شـــێوەی پراکتیکـــی زمـــان، هەروەکـــو لەلای ڕێزماننناسەکانی (بەسرە) دەردەکەوێت، (پێوانە)ش لقێکە لەســەر بـنەچەیەک بە گـوێرەی هـۆیەک و پراکتیزەکردنـی بنەچەیەکـیش لەســەر لـقەکە، وەکـو ئەوەی بڵێیـت کـارە ڕانەبـووردووەکە بە پێـوەری نـاوە وێکچـووەکەی شـرۆڤە بـــکە، یـــان گەر (لا)ی نـــەرێی ڕەگـــەزت نەســـبکرد و گوزارەکەت بە پێوەری (ان) ڕەفعکرد، لەسەر ئەم بنەمایە پێوانەکە پێویستی بە چوار شت هەیە، کە ئەمانەن:

١. پێوەر.

٢. ئەو بنجەی پێوانەی لەسەر کراوە.

٣. هۆیەکە.

٤. بڕیار.

تێبینیکـــــراوە (ســــیبویە) لەو زمانەوانــــانەیە کە لە پەرتووکەکانیـــدا هەردوو ڕێبـــازەکەی وەرگرتـــووە، ئەو شتەی کە ئاماژە بۆ وەسفیبوونی (سیبویە) دەکات، ئەوەیە بە بەردەوامـی پشـتی بە (جێگـۆڕکێی) بەسـتووە، ئەمەش لەو شـێوازانەیە کە وەسـفییەکان لە هەڵهێنجـانی یاسـاکاندا پەیڕەویـــان لێکـــردووە، ئەو لە پەرتووکەکەیـــدا زۆر ئەم گوزارشـەی بەکارهێناوە: ئەمە لەم پێگەیەدایە، یان: وەکو ئەو گوزارشـــەی دیـکەیە، یـــان: هەروەک بڵێـی تــۆ وات

وتووه[1]. هەروەها (سیبویە) جگە لە شێوازی جێگۆڕکێی، پەنا دەباتە بەر پرەنسیپی دابەشکردنی تەواوکاری، مانای ئەوە دەگەیەنێت بوونی توخمێک یان پایەیەک لە پایەکانی ڕستەکە، دەبێتە هۆی شاردنەوەی پایەیەکی دیکە، بۆیە یەکێکیان شوێنی ئەوی دیکەیان بگرێتەوە، لەوانە بۆ نموونە باسکردنی (التنوین) و (ال التعریف)، کە هەر یەکێکیان لە قسەکەدا بوونی هەبێت، ئەوا لەو حاڵەتەدا ئەوی دی دەبێ لابچێت و نەمێنێت، بە هەمان شێوەش (التعریف) و (الاضافة) لەم نموونانە لە پەرتووکەکەیدا زۆرن[2].

هەر کەسێکیش کە بە قووڵی بڕوانێتە بەشبەندییەکانی مەسەلە ڕێزمانییەکان لە پەرتووک و نووسراوەکان، تێبینی مۆرکی وەسفی دەکات، کە لەگەڵ ڕێبازی

1- محمود نحلة، آفاق جديدة في البحث اللغوي، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ٢٠٠٢، ص ٢٠٧. هەروەها بڕوانە: يوسف الخشكي، علم الدين السخاوي و جهوده في اللغة و النحو، منشورات أمانة عمان، عمان، ط١، ٢٠٠٧، ص٤٥ ـ ٤٦. هەروەها بڕوانە: نوزاد حسن أحمد، المنهج الوصفي فى كتاب سيبويه، منشورات جامعة قار يونس، بنغازى ـ ليبيا، ط١، ١٩٩٦.

٢- محمود نحلة، آفاق جديدة في البحث اللغوي، ص ٢٠٩.

ستاندارددا لە ڕێزمانی عەرەبیدا ڕێژەیەک تێکەڵیان هەیە، لە زۆربەی زۆری ئەو نووسراوانەدا ڕێزماننناسەکان ڕەچاوی ئەرکەکان دەکەن، بۆیە بەشەکانی پەرتووکەکە لەسەر ئەرکەکانی قسەکردن ڕێکدەخەن، بۆ نموونە دەڵێت ئەم بەشە (نیهاد) و ئەمەش بەشی (بکەر)، و ئەم بەشەش بۆ (ناو)ێک دانراوە، کە لەجیاتی (بکەر) بێت....هتد. لەوانەشە ڕێکخستنەکە پەیوەندی بە جۆری قسەکردنەوە هەبێت، لەپاش ناوەکان کارەکان دێنە پێشەوە، پاشان پیتەکان و ئامرازەکان، پاشانیش هاوبەشەکە دێتە پێشەوە، هەروەک لە پەرتووکی (المفضل)ی (زەمەخشەری)دا هەیە[1]، لەوانەشە ئەم باسکردنە لەژێر کاریگەری فاکتەری قسەکەدا بێت، چونکە یەکەمجار باس لە (مەرفوعات) دەکرێت، پاشان (مەنسوبات)، ئینجا (مەجرورات) و ئینجا باس لە (مەبنی) دەکرێت و ئیدی بەمشێوەیە، بەڵام ئەوان لە هەموو ئەم شتانەدا هەمیشە ڕەچاوی یاساکە دەکەن و پێش پرۆسەی پراکتیکییەکەی دەخەن، جا گەر قسەکە لەگەڵ یاساکە نەگونجا، ئەوا بە هەڵە و بە نامۆیی لە قەڵەم دەدەن، لەکاتی باسکردنی ڕێبازی ستاندارددا ئەم

١- غانم قدوري احمد، ابحاث في العربية الفصحى، دار عمار للنشر والتوزيع، عمان، ط١، ٢٠٠٥، ص ٢٤١.

مەسەلەیەمان باسکرد و بۆ روونکردنەوەی ئەم تێڕوانینە، نموونەمان بۆ هێنایەوە.

ڕێزماننناسەکان زۆر گرنگییان بە وشەسازی داوە، چونکە ئەوان تەنها پێوەرەکانیان وەسف نەدەکرد، کە بەکارهێنەرانی زمانی عەرەبی بۆ بەدەستهێنانی وشەی تازە، یاخود فۆرمەلەی تازە لە ڕەگە ڕەهاکانەوە پشتی پێ دەبەستن، بەڵام توانیان یاساکانی وشەسازی یان یاساکانی داتاشین وا لێکەن، کە قسەکەر بەناچاریی پەنای بۆ بەرێت و یەک پێوەریان بۆ بەکاربهێنێت، ئەویش بۆ پاراستنی بنجی زمان لە تێکەڵبوون لەگەڵ ئەوانی دیکەدا، بۆ نموونە ناوی ئامێر لە (ثلاثي) یەک فۆرمەلە دەکرێت، کە لەسەر کێشی (مفعال) و (مفعل) و (مفعلة) بێت، هەروەها (منشار) لەسەر کێشی (مفعال)ە، و ناکرێ بڵێین (ناشور)، چونکە گەر وا بکەین، ئەوا بەهەڵە دادەچین، یاساکە وا دەخوازێ پیتی (م) لە سەرەتای وشەی ئامێردا بێت، وەکو (مقدح ـ چەخماخ) و (مشنقة ـ قەنارە) و (میزان ـ تەرازوو)، لە زمانی عەرەبی هاوچەرخیشدا دەڵێین: (خلاط: تێکەڵکار) (غسالة: جلشۆر) (حاسوب: کۆمپیوتەر) (ساخور: چەپەجاخ)،(شاکوش: چەکوش) (صاروخ: موشەک)، (زامور ـ زوڕنا)، (جاروش: دەستاڕ) (طاحون:

ئاش)، هەموو ئەمانەش لەسەر پێوەری زمانی عەرەبی نین، کەچی هەمان ئەو مانایە دەبەخشن، کە ناوی ئامێرەکە بە شێوازە پێوەرییەکەی دەیبەخشێت، بەڵام هەموو ئەم شێوازانە لە ڕووی ستانداردەوە ورد نین، چونکە دەبێ بڵێین (مطحنة) لەجیاتی (طاحون)، (مخلطة) لەجیاتی (خلاط)، (مغسيلة) لەجیاتی (غسالة)، (مجرشة) لەجیاتی (جاروش)، (مزمار) لەجیاتی (زامور)، و (محساب) لەجیاتی (حاسوب) و......هتد.[1]

توێژینەوە عەرەبییەکان بەگشتی دەربارەی دەنگە زمانەوانییەکان سازدەدران و مۆرکی وەسفیان هەڵگرتبوو، ئەمەش شتێک بوو پەیوەندی بە سروشتی ماددەکەوە هەبوو، یەکەم کەس کە گرنگی بە دەنگەکاندا (خەلیل کوڕی ئەحمەدی فەراهیدی ١٧٥ هـ) بوو، کە تەنها وەسفی هەندێک لە ئەندامەکانی درکاندنی کرد، وەکو: قوڕگ و چەناگە، ددانە گەورەکان، زمان، ئەم زانایە سازگەی دەنگەکانی بۆمان وەسف کرد، جا چ لە قورگەوە بن یان لە دەمەوە بن، هەروەها دەنگەکانی بە شێوەیەکی دەرەکیانە

١- محمد بهجت الأثري، نظرات فاهمة في اللغة، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ط١، ١٩٩١، ص ٣٢، بۆ زیاتر زانیاریش بگەڕێوە بۆ لاپەڕەکانی ٣٩ ـ ٧٨.

ڕێکخست و له دەستپێکی قورگەوە تاکو دەگاتە لێو و بەشەکانی ناوەوە، هەروەها باسی لە پێکهاتەی دەنگی کرد لە وشەی عەرەبی و ئەو پێگە دەنگیانەی خستەڕوو، کە لە چوارینە و پێنجینەکان پێکهاتبوون[١]، جا گەر لەم وەسفە تێڕامێنین دەبینین لەو شتانە تێپەڕ ناکات، کە هاوچەرخەکان باسیان لێوەکردووە، لەکاتی وەسفکردنی ئەندامەکانی درکاندن و شێوازی بەرهەمهێنانی دەنگ و سیفەتە فیزیایی و درکئامێزەکان بەهەموو دەنگە بەرز و چرپەکراوەکانەوە، ئەمانەی دوایش لە زاناکانی دەنگ، جگە لە وەسفکردن، پرۆسەی شرۆڤەکردنیشیان هێنایە گۆڕێ و ئاماژەیان بە (التضعیف ـ دووقاتکردن) و هۆکارەکەی کرد و باسیان لە (جێگۆڕکێ) و هۆیەکەی کرد، هەروەها باسیان لە (وێکچوون) یان (هاوکاتبوونی دەنگ)، لەگەڵ دەنگێکی دیکەدا کرد، هەروەک بڵێی لە یەک سازگەوە دەرچوونە، بەهەمان شێوەش ئاماژەیان بە تێربوونی بزوێنەرەکان یان وەرگرتن و پڕاوپڕبوون و ناسککردنەوە

١- احمد مختار عمر، البحث اللغوي عند العرب، دار المعارف، مصر، ط١، ١٩٧١، ص ٧٦ – ٧٧.

کــرد، ئەم حاڵەتــانەش لە ڕوانــگەی گرنگیــدانەوە بــوو بە زەنگی زمان و مۆزیکی قسەکردن[1].

بە کورتی دەڵێین ڕێبازی عەرەبە دێرینەکان لە بواری توێژینەوەی زمانەوانیدا بە زۆری پشت بە ڕێبازی وەسفی دەبەستێت، بەڵام لە هەمان کاتدا خاڵی نییە لە ڕێبازی ستاندارد، کە پارێزگاریکردن لە زمانی عەرەبی پەتی تاکە پاڵنەری بوو، یان پاڵنەرەکە ئەوەبوو زمانێکی نموونەیی پـاک و پـاکژ لە ئـاڵودەبوون پارێزگـاری لێبکرێـت، کە دووربێـــت لە کـــاریگەربوون بە زمانەکـــانی دی، بەڵام زمانەکان وەکو زانراوە ناکرێ بە یەک شێواز تا هەتایە بمێننەوە، چونکە وەک ئەو کۆمەڵگەیە وایە، کە هەمیشە لە گۆڕانکاریـدایە و ئەمـیش بە هەمـان شـێوە دەگۆڕدرێـت، بێگومـان زمـانی عەرەبـی هەمیشـە لە پێشـڤەچووندایە و گۆڕانکاری بەسەردا دێت، جا چ لە ڕووی دەنگەوە یان لە ڕووی واتاوە یان لە ڕووی یاساکانەوە یان لە ڕووی داب و نەریتـی وا، کە لە گوتـاردا بـاوە، هەر کەسـێکیش ئەم شتانە ڕەچاو نەکات، ئەوا ڕاستەقینەکان فەرامۆش دەکات، کە زۆر ڕۆشنن ئەو کەسەی زمان بەکاردێنێت، وەک ئەو

١- احمد مختار عمر، البحث اللغوي عند العرب، دار المعارف، مصر، ط١، ١٩٧١،ص ٧٧ – ٧٨.

کەسـە وایە، کە لە ڕووبارێکـدا مەلە دەکـات و هەسـت بە گۆڕانکاری ڕووبارەکە ناکات، بەڵام لە ڕاستیدا ڕووبـارەکە لە گۆڕاندایە.

سەرچاوەکان

١. ابراهيم خليل، فى اللسانيات و نحو النص، دار المسيرة للنشر و التوزيع، عمان، ط١، ٢٠٠٧.

٢. ابراهيم خليل، في اللغة الأدب و أدب اللغة، مجدلاوي للنشر و التوزيع، عمان، ط١، ٢٠٠٨.

٣. ابن مضاء القرطبي، كتاب الرد على النحاة، تحقيق شوقي ضيق، دار المعارف، مصر، ط٢، ١٩٨٢.

٤. ابو حاتم الرازي (٣٢٢هـ)، الزينة في الكلمات الأسلامية، تحقيق حسين فضل الله، القاهرة، ط٢، ١٩٥٧.

٥. أبو الفتح عثمان ابن جني، الخصائص، تحقيق محمد علي النجار، دار الهدى للطباعة و النشر، بيروت، ط٢، و دار الكتب المصرية، نسخة مصورة عن طبعة القاهرة، ١٩٥١.

٦. أحمد بن محمد بن على المقري الفيومي ، المصباح المنير، دار الحديث، القاهرة، ط١، ٢٠٠٣.

٧. أحمد سليمان ياقوت، في علم اللغة التقابلي - دراسة تطبيقية، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ط١، ١٩٨٥.

٨. أحمد فتيح، في علم اللغة التطبيقي، دار الفكر العربي، القاهرة، ط١، .

٩- احمد مختار عمر، البحث اللغوي عند العرب، دار المعارف، مصر، ط١، ١٩٧١.
١٠- اسرائيل و لفنسون، تاريخ اللغات السامية، دار القلم للنشر، بيروت - لبنان، بلا تاريخ.
١١- أسماء أحمد رشيد المومني، الأستفهام بين العربية والانجليزية، دار الكندي للنشر، إربد - الأردن، ط١، ٢٠٠٧.
١٢- اسماعيل عمايرة، المستشرقون و المناهج اللغوية، دار وائل للنشر، عمان، ط٣، ٢٠٠٢.
١٣- أوزوالد ديكرو و آخرون: المعجم الموسوعي الجديد لعلوم اللسان، ترجمة منذر عياشي، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء، ط١، ٢٠٠٧.
١٤- باريجيته بارتشت، مناهج علم اللغة من هرمان باول الى نعوم تشومسكي، ترجمة حسن سعيد البحيري، دار المختار، القاهرة، ط١، ٢٠٠٤.
١٥- بيار أشار، سوسيولوجيا اللغة ترجمة عبدالوهاب ترو، عويدات للنشر، بيروت، ط١، ١٩٩٦.
١٦- جورج مونين، تاريخ علم اللغة، ترجمة بدرالدين القاسم، مطبعة جامعة دمشق، ط١، ١٩٧٢.

١٧- جيفري سامبسون، المدارس اللغوية، ترجمة نعيم الكراعين، المؤسسة الجامعية للنشر و التوزيع، بيروت، ط١، ١٩٩٣.

١٨- حازم كمال الدين، علم اللغة المقارن، مكتبة الآداب، القاهرة، ط١، ١٩٩٩.

١٩- حنون مبارك، المدخل للسانيات سوسير، طوبقال للنشر، الدار البيضاء، ط١، ١٩٨٧.

٢٠- ديفد كرستال، التعريف بعلم اللغة، ترجمة حلمي خليل، دار المعرفة الجامعية الاسكندرية، ط٢، ١٩٩٣.

٢١- روبنز، علم اللغة العام - تاريخ موجز، ترجمة احمد عوض، المجلس الوطني للثقافة و الفنون و الآداب، الكويت، ط١، ١٩٩٧.

٢٢- روبير مارتان، مدخل لفهم اللسانيات، ترجمة عبدالقادر المهيري، مركز دراسات وحدة العربية، بيروت، ط١، ١٩٩٠.

٢٣- سعيد جبر أبو خضر، التقابلات الدلالية في العربية و الانجليزية، عالم الكتب الحديث، اربد - الأردن، ط١، ٢٠٠٤.

٢٤- سلطان أحمد، منهج البحث اللغوي، مطبعه الأمانة، مصر، ط١، ١٩٩١.

٢٥- عبدالسلام المسدي، ما وراء اللغة، مؤسسة عبدالكريم بن عبدالله للنشر و التوزيع، تونس، ط١، بلا تاريخ.
٢٦- عبدة الراجحي، النحو العربي و الدرس الحديث، ١٩٨٥، ص ١٢٨، نقلاً عن علي زوين، منهج البحث في اللغة. أنيس فريحة، نظريات في اللغة، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ط١، ١٩٧٣.
٢٧- عزوز أحمد، اصول تراثية في نظرية الحقول الدلالية، اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ط١، ٢٠٠٢.
٢٨- علي زوين، منهج البحث في اللغة بين التراث و علم اللغة الحديث، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ط١، ١٩٨٦.
٢٩- علي عبدالواحد وافى، اللغة و المجتمع، دار نهضة، مصر، القاهرة، ١٩٧١.
٣٠- غانم قدوري احمد، ابحاث في العربية الفصحى، دار عمار للنشر والتوزيع، عمان، ط١، ٢٠٠٥.
٣١- فردناند سوسير، علم اللغه العام، ترجمة يوئيل يوسف عزيز، دار الكتب للطباعة و النشر، الموصل، ط١، ١٩٨٨.
٣٢- فوزي الشايب، محاضرات في اللسانيات، وزارة الثقافة، عمان، ط١، ١٩٩٩.

٣٣- ماريو باي، أسس علم اللغة، ترجمة أحمد مختار عمر، عالم الكتب، مصر، ط٢، ١٩٧٦.

٣٤- محمد بن القاسم الانباري (٣٢٧ هـ) كتاب الاضداد، حققه محمد ابو الفضل ابراهيم، المكتبة العصرية، صيدا - بيروت، ط١، ١٩٨٧.

٣٥- محمد بهجت الأثري، نظرات فاهمة في اللغة، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ط١، ١٩٩١.

٣٦- محمود نحلة، آفاق جديدة في البحث اللغوي، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ٢٠٠٢.

٣٧- ميشال زكريا، بحوث ألسنية عربية، المؤسسة الجامعية للنشر والتوزيع، بيروت، ط١، ١٩٩٢، ص١٩٢.

٣٨- نوزاد حسن أحمد، المنهج الوصفي فى كتاب سيبويه، منشورات جامعة قار يونس، بنغازى - ليبيا، ط١، ١٩٩٦.

٣٩- هدسون، علم اللغة الاجتماعي، ترجمة محمود عبدالغني عياد، مراجعة عبدالأمير الأعسم، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ط١، ١٩٨٧.

٤٠- يوسف الخشكي، علم الدين السخاوي و جهوده في اللغة و النحو، منشورات أمانة عمان، عمان، ط١، ٢٠٠٧.

41-John Loyns, Chomsky, Fontana press, 3thed, 1991.